

Rapla tarvitajate ühisuse ärijuhist JAAN RÜTMANIST

Heino Toomtalu jätkab oma kirjutist sellega, mida rääkis

Meela Rütman-Järving.

Pean kohe ütlema, et ega ühekordse käiguga Tallinnas Tööstuse tänaval asuvasse Meela koju me oma jutte räägituks ei saanudki. Kõigepealt kaldus jutt eluolu ja põletavamate päevaprobleemide peale. Kuigi meie elusaatused ja läbielamised on kulgenud hoopiski erinevaid radu pidi, langesid meie tõekspidamised tänasest Eesti elust ja poliitikute eneseväljenduste kohta igas küsimuses kokku. Meie täielik lugupidamine kuulub nendele inimestele, kes ajasid sirgjoonelist reaalset poliitikat Eesti Vabariigi taastamise poole. Seejuures ei varjanud me oma pahameelt nende aatemeeste vastu, kes küll sõnades on vaba Eesti poolt, kuid boikottimiste ja juuksekarva lõhki ajamise nõudmistega püüavad seda edasiminekut igati torpedeerida. Omamoodi «kiidusõnu» said ka need Moskva putšimehed, kelle arutu ettevõtmise tõttu tuli meiega iseseisvus kätte rutem kui loodetud. Tõsiselt nurisime nende naiste - meeste üle, kes Toompea Ülemnõukogu istungitesaalist on teinud tõsiste otsuste arutamise ja vastuvõtmise kohast labase jututoa. Sellest aga, et hindade vabakslaskmise tõttu kaupade hinnad «kargasid» lakke, libisesime kui paratamatusest üle lootuses, et küll seegi raske aeg nagu kõik eelmisedki, möödub. Ka panipaigast väljatoodud sületäiest albumitest nähtud fotod tuletasid meelde Rapla muistseid ehitusi, omaaegseid tuttavaid ja ühiseid hetki lasteaiast, algkooli esimesest klassist ja hiljem Harjumaa Progümnaasiumis. Kõik need nüüd juba aegade hämarusse vajuma kippuvad noorusmälestused vajasid jälle meelde tuletamist ja üle rääkimist. Eks selliste muljete rohkuse tõttu sai meie kavandatud vestluse peateema «ära hakitud» ning hiljem tuli nii mõndki küsimust telefonitsi täpsustada.

ESIMENE KÜLASKÄIK

Istume Meelaga toas, kus tema ema saatis mööda oma ülekohtuselt raskeks tehtud elu viimased, veidigi kergendust toonud aastad ja kus ta pärast aastaid kestnud haigust sulges oma silmad 1983. a. igaveseks. Seinal on klaasi all ema tohutu suur Reveli Beljajevi Tütarlaste Eragümnaasiumi lõputunnistus 1917. aastast, mis on imekombel, olenemata elu keerdkäikudest, säilinud. Veel mõned aastad tagasi asus selles hästisäilinud kahekordses paekivist stiilses koolimajas Tallinna Lastehaigla, mis aga kanges lammutamise tuhinas pidi ruumi tegema

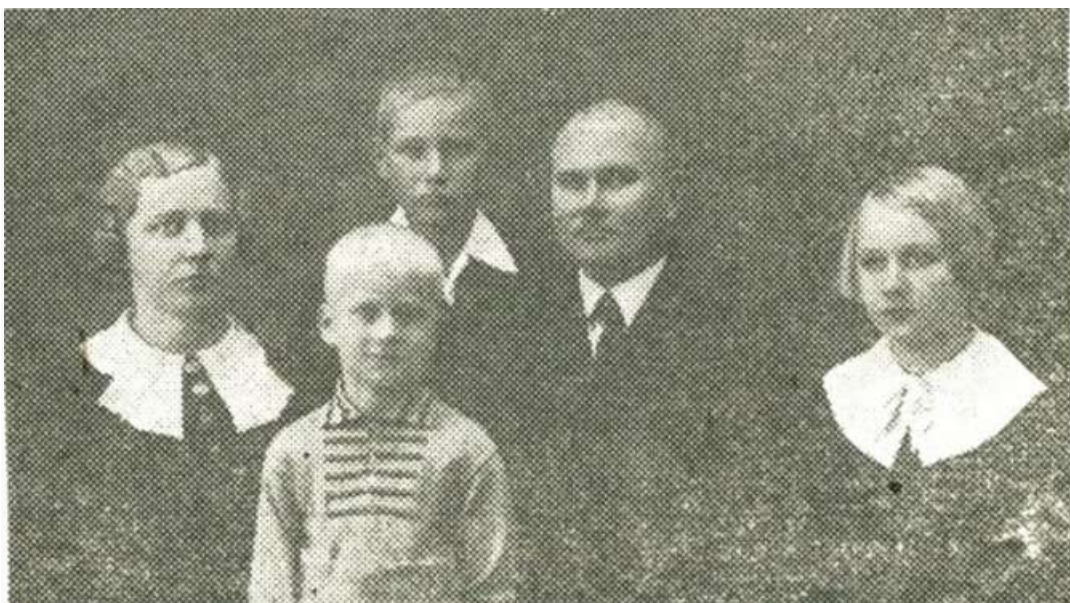
Viru hotelli kõrvale rajatavale taksopeatusele. Rüüpame kuuma kohvi ja näksime Saksamaalt toodud küpsiseid. Nimelt on Meela kogu pere kannatuste eest saadud hüvitusest oma osa kulutanud Saksamaa-reisi peale. Kõigist meie edasistest jutuajamistest jäi kõlama Meela suur optimism, elujaatus ja teotahtelisus. Ja seda vaatamata aastatepikkusele nõukogude «viljastava elukorralduse» pealesunnitud alandavatele tingimustele Kirovi oblasti Verhoštšženski rajoonis. Korduvalt pahandas ta ühe meie noorpõlvettava halisemise üle, kes pärast mõne aastast laagrielu oli ikka ja jälle käega lüües ahastanud: «Ah, kogu elu on läbi.» Meela jutustusest oma läbielamistest jäi kõlama, et igas olukorras on võimalus edasi elada. See oleneb ju igast inimesest endast.

OMA VESTLUST ALUSTAS KOOLIÕDE PERE JUURTEST. Tema teadaolevad isapoolsed esivanemad on 1700ndate aastate paiku tulnud Rapla kihelkonda Ülejõe küla 10 tiinu suurusesse Väljataguse talu Kehtna mõisale kuulunud Opi talust. 1830ndatel aastatel, kui kihelkonna talupoegadele hakati andma pärisnimesid, said Väljataguse pere inimesed nimeks Rütman. Eestikeelset vastet Meela sellele nimele anda ei osanudki. Pealegi on kunagi antud nimed aegade jooksul palju muutunud. Meela vanaisa, Väljataguse Juhan, tõi talusse perenaiseks kusagilt Ohukatku kandist Leenu Audi. Meela isa ongi sündinud 1885 Väljataguse talus. Kokku oli peres lapsi viis, kellest Mihkel suri juba kolmeaastaselt. Johan ja Anna peaaegu täiskasvanutena ja venna Otto lasid 1941 venelased maha. Kuna väikesest talust pärinevad vanemad ei saanud isale vallakoolist rohkem kooliharidust anda, oli Jaan Rütman juba nooruses sisendanud endale mõtte, et ta peab saama sellise eluseltsilise, kes suudab anda lastele hea kasvatuse ja korraliku hariduse. See tal ka õnnestus. 1920 abiellus ta Teramatsi talu peretütre Marie Raadikuga Rapla Uuskülast. Viimane oli ümbruskonnas peaaegu ainuke gümnaasiumihariduse saanud talutüdruk. Ega sel ajal talulaste linnas koolitamine kerge olnud. Pealegi oli Teramatsi peremees Jüri juba enne 40aastaseks saamist kantud suguseltsi matmispaika Rapla surnuaial. Leseks jäänud Annel aga kasvatada kuus alaealist last ja suure talu tööd-tegemised kaelas. Tänu Teramatsi piirimail asunud Rapla vallakooli koolmeister Mihkel Piperalile, kes võtnud andeka õpilase linnakooli jaoks ettevalmistamise oma mureks ja otsesõnu öeldes viinudki tüdruku käekõrval gümnaasiumi. Aastate kuludes sai Rütmanide paar kolm last. Meela sündis 1921, Hanno 1924 ja Heikki 1929. aastal. Meela sõnutsi olnud isal kaks suurt paleust – ühistöö elu sisuks ja haridusseltsi tegevuse edendamine eesmärgiks. Isa laialdase

ühiskondliku tegevuse tõttu jäigi laste kasvatamine ja ellu juhtimine peamiselt ema Marie õlule. Aga vabal ajal või olles perega matkal või külaskäikudel jäi lastele meelde isa suured teadmised ümbruskonna perede ja paikade minevikust ning kodukandi kaugemastki ajaloost. Huvitavalt jutustas ta neis paigus muiste elanud inimestest ja nende eluseikadest. Sageli meenutas ta neid Rapla ümbruse inimesi, kes võideldes tsaaritsinovnikute ja mõisnike vastuseisu kiuste olid tõusnud eestlusaadete elluvijate etteotsa. Sageli lipsasid tema vestlustest läbi niisuguste meeste, nagu Joosep Maksimi, Gustav Voogase, Hans Martinsoni, Jaan Uudelti, Jaan Lensmanni, Jaan Roosimannuse jt. nimed, kes kõik olid pikki aastaid seisnud Rapla tarvitajate ühisuse ja teiste kohalike seltside hälli juures ning ühistele ettevõtmistele oma tüseda õla alla pannud. Mitmeid neist tundsid lapsed ka ise, aga paljud olid juba legendid Rapla minevikust. Huvitavat rääkis ta oma isa onupojast, ehitusettevõtjast, Laadamäe karjamõisa rentnikust Mihkel Rütmanist. Tema juures oligi isa saanud oma esimesed õpipoisi ristsed. Samuti väitnud isa, et kõik Rütmanid pärinevat ühest sugupuust.

EDASI KALDUSID MEENUTUSED ENNESÕJAAEGSETELE JA HILISEMATELE AASTATELE

Seoses nõukogude korra maksma panemisega Eestis 1940 algas ka Raplas kohalike inimeste ümberpaigutamine. Algkoolijuhataja Johannes Raudmäe saadeti väikese Nabala kooli juhatajaks, apteeker Rudolf Veinberg paigutati ümber Suure-Jaani, kauaaegne vallakirjutaja Jaan Kasemets saadeti kusagile mujale. Nii juhtus see ka mitmete teistega. Jaan Rütman ei kõlvanud enam kandma ärijuhi nime. Töö jäi küll peaaegu samaks, kuid nimetati kaubanduse ja transpordi osakonna juhatajaks. Nimepoolest pandi ärijuhiks Martin Leitdorf Alust. Peatselt aga hakkasid alevist seni tuntud ja igati lugupeetud inimesed üksteise järel kaduma. Ära viidi politseikomissar Rein Loosaar, postkontori ülem Jaan Baumann. vallakirjutaja abi August Kalde, pangaametnik Tõnis Küdema (kõik meie koolikaaslaste isad), Nõuri talu peremees Mart Villard Uuskülast. Ka Rapla kaitseliidu ülem Kerjan, kes meile koolis andis riigikaitse õppust, kadus. Raplasse jõudsid kuuldused ka sellest, et sel ajal tegelikult veel iseseisva riigi president Konstantin Päts ja sõjavägede ülemjuhataja Johan Laidoner olevat Eestist Venemaale viidud. Eestlaste kogu tavapärane ja sissejuurdunud elurütm oli täielikult segi löödud. Kunagi ei võinud teada, mida toob homne päev ja kelle käes on järg alevikust kaduda.

Rütmani pere 1935. aastal: ema Marie, pojad Heiki ja Hanno, isa Jaan ja tütar Meela.

Kõigele pani krooni pähe 1941.a. 14. juuni imekaunis laupäeva hommik. Sel päeval algas Eesti tuhandete perekondade elus tõeline kannatuste tee. Selle «aktsiooni» strateegilise ja taktikalise läbiviimise üksikasjalik, suures saladuses hoitud kava oli Moskva vastavate organite poolt välja töötatud kohe pärast Molotov–Ribbentropi pakti allakirjutamist. Selle inimvaenuliku aktiga oli juba 1939 oktoobris ette nähtud Balti vabariikidest nn. «nõukogude vaenuliku elemendi väljaviimise kord». Selle päeva varahommikul kella 4–5 vahel kihutasid Eesti, Läti ja Leedu vabariikide teedel ringi autod ja bussid NKDV relvastatud sõduritega. Magavad inimesed prõmmiti une pealt üles, anti vähe aega mõnede hädavajalike asjade kiiruga kokkupanemiseks ning kamandati kogu pere – lapsed, vanurid ja haiged kaasa arvatud, ukse ees seisvasse sõiduvahendisse ja viidi ainult küüditajatele endile teadaolevas suunas. Kõigepealt korjati ära kõik Eesti Vabariigi aegsed kaitseliidu ja isamaaliidu tegelased, vabadussõdalased jt. poliitikaga kuidagi seotud olnud isikud. Tarvitajate ühisuses kehtis kord, et ühed võtmed asusid ärijuhi kabinetis luku taga, teised aga kordamööda mõne müüja käes. Nii saidki kaupluse uksi avada ja sulgeda ainult kaks isikut. «Sel hommikul meie, lapsed, alles magasime, kui Kraami Kusti tuli uksi avama. Imelik, et kui räägitakse tavalise häälega, siis see magajaid ei ärata. Aga et Kusti eestoisas sosistas, ärkasime meiegi. Kuulsime, et hommikul viidud ära need ja need tuttavad inimesed. Kusti soovitas ka isal oma perega kõrvale hoida. Isa vastanud, et kuhu ta ikka läheb, mingit pattu tal hingel pole.» Meela ütles, et isa olevat rangelt pidanud meeles Väljataguse

Juhani õpetust, et poeg hoiaks poliitikast kui mustast asjast hoolega eemale. Vapsid olid oma positsioonide tugevdamiseks isale kui ümbruskonnas hästi tuntud inimesele pakkunud üht kohaliku «füüreri» kõrget kohta, kuid isa oli sellest «aust» kindlalt ära ütelnud. Aga nähtavasti oli alevikus selliseid inimesi, kes ka Rütmani perekonnanime oli küüditatavate nimekirja pannud. Või ehk ei saadud Raplast äraviimiseks ettenähtud arvu täis? Kaleph Jõulu, kes 13–14aastase koolipoisina oli alati seal, kus alevis midagi põnevat toimus, mäletab, et «uue korra» aktiivsed toetajad Raplas olid Silmani-mammi, A. Jürna., J. Arandi, J. Haber, komsomoli organiseerija Ollep jt. Alevi oli teisigi tuntud kommuniste, nagu Vohnja, Ivanov, Salm ja veel mõned. Kes aga just Raplast äraviimist vajavate nimekirja kokku seadis, seda ei oska nüüd takkajärele enam keegi ütelda. Võib-olla uurib selle kunagi Rapla «Memento» välja. Kõvasti kahtlustati meest, kes oli töötanud ärijuhile tulist kättemaksu selle eest, et viimane oli teda korduvate üleastumiste eest ühisuse tööst kõrvaldanud. Pealegi olevat teda pärast Rütmani äraviimist määratud viimase Tallinna mnt. 15 asuva maja hooldajaks. Vägisi olevat ta tahtnud nende mahajäänud mööbli viia komsomoli toa sisustamiseks. Muide, ka Saksa okupatsiooni ajal olnud see mees jällegi suur tegelane ja oma maise teekonna lõpetanud selle eest kusagil Siberis.

MAJAS OLNUD KÄSIL IGALAUPÄEVANE SUURPUHASTUS, kui kella 11 paiku oligi ühisuse peahoone õuepoolisel küljel asuva korteri ukse ette sõitnud väike must auto, vist «EMKA» kahe venelasest relvastatud sõjaväelasega. Kästud vajalikud asjad käsikohvritesse panna. Igale üks. Ega suvisel ajal osanudki midagi soojemat kaasa võtta. Pealegi oli teadmata, milleks kogu see tsirkus ja kuhu ning kui kauaks kodust välja aetakse. Võib-olla et Rütmanile endale öeldi, et pere on määratud Eestimaalt välja saata, sest miks ta muidu tahtis pööningult minna õmblusmasinat kaasa võtma. Seda aga ei lubatud. Nähtavasti sel ajal küüditajatel polnud korraldust, et mahajääva vara säilitamiseks «töötava rahva» jaoks ukseid pitseerida. Nii saadigi korteri võtmed anda tuttavate kätte. Seejärel sõidutati pere Alu mõisa sealse algkooli ühte klassituppa. Sinna koondati ümbruskonnast veel teisigi väljasaatmisele kuuluvaid peresid nagu Kalded, Kodila mõisa omanik Zimmermann jt. Nii et veomasina kast sai edasiviimiseks inimesi täis. Püssimehed muidugi kogu aeg esiteks klassi ukse taga ja akna all, pärast ka autokastis. Meela mäletab, et kui auto hakkas mõisast minema, vilgutasi neile ülemise korruse aknast kaks noormeest hüvastijätuks käega.

SEL PÄEVAL VIIDI RAPLAST ÄRA 10 PEREKONDA, kokku 25 inimest, kellest 9 last. Küüditamise aeg oli valitud selline, et kõik, ka oma alalisest elukohast väljaspool õppivad noored olid tulnud suvevaheajaks koju ega saanud perekonnast maha jääda. Meela oli just lõpetanud Tallinna 1. Tütarlaste Gümnaasiumi ja jõudnud koju kooli lõpetamise puhul korraldatud Viljandi ekskursioonilt. Ka Hannol Rapla Keskkooli 10. klassis ja Heikkil 4. klassis oli vaheaeg. Siiski pääsesid mõned imekombel sellest neile määratud «Kolgata teest». Lembit ja Ülo Randmäe olid sel suvel ansambli «Kuldne Seitse» koosseisus angažeeritud mängima Narva-Jõesuu puhkajatele. Ka Veinbergi pere jäi kätte saamata, kuna oli päev või kaks enne «aktsiooni» algust Suure-Jaanist Türi ümber paigutatud. Pääsesid ka need noored, kes olid Raplast segastel aegadel ära läinud ja teadmata kus tööd saanud. Veoautoga viidi kodudest välja aetud Keilasse, kus neid ootasid trellitatud akende ja kahekordsete naridega loomavagunid. Kuigi räägiti, et pered hakkavad väljasaatmis kohtades koos elama, mehi laste ja naistega samadesse vagunitesse ei lastud. Selle viimase viipe juurde tuli Meela oma jutustustes korduvalt tagasi. Ega ta siis hinges valitseva tohuvabohu, suure segaduse, pitsitava ängistuse ja küllap ehk hirmugi pärast ei märganudki varasematest käikudest tuntud suurepärast lossi, põlispuudega parki ja arvukaid tiike. Küll on tal uduselt meeles see, et mõned pered olid saanud oma kaasavõetava vara pakkida päris suurte kastide sisse. Nendel aga olid kaasas keskmise suurusega käsikohvrid väheste suviste rõivastusesemetega ja pesemisvahenditega, Meelal enesel ainult kooliportfell tütarlapsele hädavajalike esemetega. Aga see poiste viimane hüvastijätuviibe sealt ülakorra, vist lossi saali aknast, on talle hinge süüvinud tänapäevani. Nagu läbi udu mäletab ta, et üks neist olnud vist ta klassivend Udo Tendal, kellega koos 9 aastat jagatud rõõme ja muresid. Ette rutates olgu öeldud, et sama Udo olnudki üks nendest kangetest koolipoistest, kes sõja alguses haaras püssi ja tõttas vastu pealetungivatele Vene vägedele. Ilmselt ei piisanud poiste paljast nooruslikust entusiasmist ja kodumaa-armastusest vaenlase löömiseks. Nad olid sattunud Tallinna maanteel kusagil Riia kurviks nimetataval teelõigul venelaste varitsusrõngasse ja vallamaja lähedal maha lastud ning sinna ka maetud. Mõni aeg hiljem, kui venelased olid alevikust välja löödud, kaevati langenud välja ja maeti ümber Rapla kalmistu nn. kangelashaudadesse. Sel augustikuu ühel lõpupäeval olevat surnuaiale kogunenud oma vapratele poegadele viimast austust avaldama tohutu rahvahulk. Leinatalituse ajaks olnud üles rivistatud kaitseliitlastest auvalve, kes pärast kirikuõpetaja matusetalitust mälestas langenuid aupaukudega. Seejärel mattunud kalmud pargade ja lillede kuhilate alla.

TEINE KÜLASKÄIK

Teramatsi vanaema olevat ikka ütelnud, et meie perest ei ole keegi minema läinud, ilma et talle poleks süüa antud. Nähtavasti peab Meelagi seda vanaema tava au sees ja nii tuli mul eelkõige istuda laua äärde ning süüa koos temaga taldrikutäis maitsvat frikadellisuppi ja muud selle juurde pakutavat. «Polnud keegi meist Keilas osanud arvata, et siis, kui mehed läksid vagunitesse, nägid naised-lapsed neid viimast korda. Siis ei olnud küüditatavad veel teadlikud Ameerika sovetoloogi Robert Conquesti arvamusel, et kõige kohutavam stalinismi juures ei olnud mitte repressioonid, vaid valetamine: suur ja lõppematu. Nimelt olid ju NKVDlased ütelnud, s. o. valetanud kõigile, et sõidate lahus, elama hakkate koos. Nii jäidki paljud naiste- ja lasteriided meeste vagunisse. Loetlegem Rapla alevikus ja selle lähemas ümbruskonnas elanud inimesi, keda oli arvatud «nõukogude vaenuliku elemendi» hulka, määratud alalisest elukohast «väljaviimisele» ning olid nüüd siia Keilasse kokku veetud. Eelkõige kuulusid Rapla alevikust küüditamisele kolm advokaati: Gustav Pohla, Jüri Pärson ja Peeter Jänes koos abikaasa Arma ja kasutütrega Silvia Lillemaaga. «Vaenulikuks elemendiks» arvati ka kellaspea Ernst Keigla pere – kaasa Julie-Marie ning pojad Udo ja Endel. Äraviidavate hulka olid määratud ka kohtu masinakirjutaja Armilde Lilienthal, poepidaja Aleksander Niemann õmblejast kaasa Martaga, tarvitajate ühisuse endine ärijuht Jaan Rütman perega: naine Maria, tütar Meela ja pojad Hanno ning Heiki. Samuti kuulusid väljaviidavate hulka Rapla raudteejaama juures asuva talu peremees Anton Univer kaasa Marta ja tütar Saimaga. Sellesse nimekirja olid kantud ka mitmete koolijuhatajate perekonnad, nagu Rapla keskkooli direktor Herbert Ranna, ta naine Elisaveta ja poeg Mihkel; äsja Rapla algkooli juhataja kohalt väikesse Nabala kooli viidud Johannes Randmäe abikaasa Olga ja tütar Loidega ning Kabala algkooli juhataja Anton Külvi, sama kooli õpetaja Emma-Elisabeth Külvi ja nende lapsed Kalju ja Maimu. Sama saatuse osaline oli ka Jaaniste talu perenaine Marie Kalde Raikkülast koos laste Ülo ja Iviga ning Kuusiku-Altveski omanik Johannes Timberg, tema naine Sofie ja poeg Otto. Kuusikult kuulus äraviidavate hulka teadustöötaja Aleksander Zõbini pere, kus peale tema veel naine Zinaida, lapsed Aleksander, Ija, Mstislav ja vastsündinud Nikolai. «Vaenuliku elemendi» hulka kuuluvaks loeti ka Kodila mõisa, Eesti Vabariigi Katastrikirjades aga Kodila maakohaomanik Gustav Zimmermann. Tolleaegsetel Rapla elanikel on kuri kahtlus, et vähemalt osa inimeste sattumises sellesse nimekirja oli mängus ka haridusseltsi maja koristaja Silmani mammi käsi, kes olevat pärast inimeste äraviimist rõõmustanud, et küll nüüd on

Raplas hea lahe elada, kus kõik need suurnikud on ära viidud. Isa oli enne talle kätte näidatud vagunisse minemist saanud lastele ütelda: «Kas me enam näeme, aga pidage meeles, et kui inimene väga tahab, siis igal pool saab midagi õppida.» Nagu Alu oli olnud Rapla ümbrusest äraviidavate koondamiskohaks, nii oli Keila paigaks, kus topiti inimesi ka Saare-, Hiiu- ja Läänemaalt nagu kurjategijaid trellitatud vagunitesse. Kuna kõigi nende kokku toomine võttis aega, lubatud õhtupoolikul naistel käia Keila jaama einelauast toidupoolist hankimas. Meestele seda võimalust aga ei antud. Sel ajal kui saatusekaaslased Raplast, Kohilast, Ristilt, Riisiperest jm. püüdsin end vagunis mingil määral mugavamalt sisse seada, hakkas sadama. Nutsid inimesed ja nuttis ka taevas. Und aga ei tulnud. Suletud ustega vagunis oli kitsas, palav ja 25 inimese jaoks õhku vähe. Südaöö oli möödas ja algava päeva valgus hakkas kitsukestest akendest sisse paistma, kui vaguniterivi nõksatus liikuma. Kui rong kella nelja paiku peatus, oldi Kopli kaubajaamas. Algas üks lõputu edasi-tagasi manööverdamine ja kostsid mürtsatused — ešeloni sappa haagiti uusi koosseise. Tähendab, et toodi juurde üha uusi ja uusi õnnetuid. Hea oli seegi, et ukseid tehti irvakile, sai vähemalt õhku. Püssimehed aga jalutasid vagunitereea ees. Suure palve peale lubati pr. Maidrel minna püssimehe valve all helistama, et talle ja lastele Kohilast midagi rohkemat järele toodaks. Tema helistas ka pr. Rütmani Tallinnas elavale õele Leida Raadikule. Too proovinud läbi kõik Rapla telefonid, enne kui lõpuks saanud kätte dr. Salepi. Viimane siis leidnudki kedagi ühisuse inimestest, kes organiseeris ärijuhi perele asjade järele saatmist.

15. juuni manööverdamiste vaheaegadel saidki inimesed oma sugulastele või tuttavatele üht-teist järele toodust üle anda. Eks siis onu Ott Teramatsilt ja keegi ühisuse inimestest tõidki ka neile talvemantleid, tekke jm. voodivarustust ning toiduaineid. «Ka tädi Marta jõudis Viljandist meid ära saatma. Arvan, et ka toosama Gustav Kraam, kellest eespool oli juttu, oli üks järele toojaist, sest minu asjadest oli võetud vene-eesti sõnaraamat ja kooliaegne salmialbum, mille viimasele leheküljele oli ta kaasõpilaste salmidele juurde kirjutanud: «Parimad mälestused.» See album ja Maimu Külvi paar kaasavõetud raamatut olidki peaaegu ainsaks lektüüriks, mille lugemisega me esimesed kuud Venemaal oma vaba aega püüdsime sisustada. Siis kuulsimegi, et meeste vagunid olid haagitud ešeloni lõppu. Jah, aga meie jalanõudekast oli isa kätte jäänud. Muide, kuulsin dr. Dobruškeselt, keda viidi samasse ešeloni ning kes imekombel ellu jäi, järgmist: «Kui mehed sihtjaamas vagunist väljusid, lubati neil kaasa võtta ainult niipalju asju, kui nad mitu kilomeetrit kanda suutsid. Sellepärast jäi palju kaste vagunite juurde

maha. Kohe alanud ka saagi jagamine.» Järgmisel päeval ei lastud enam kedagi vagunite lähedale. Onu Ottol oli siiski õnnestunud kusagilt läbi aia pugeda ja meile nõuga piima tuua. Seejuures vandus ta tulist kurja venelaste tehtava arutu ülekohtu pärast paljudele eestlastele. Oli vist kella 4 aegu õhtul, kui lükanduksed krambiti väljast kinni ja kes pääsesid akende juurde, nägid Tallinna torne kaugusesse kadumas. Lühikesed peatused tehti Ülemistel, Lagedil, Jänedal ja Aegviidus. Neis vaguni uksi ei avatud. Lehtse jaamas oli aga pikem peatus. Seal oli juba teada, et inimesi viiakse Eestist ära. Kohalikud talumehed, kes olid meiereisse tulnud, pakkusid, vagunites olijatele piima ja ka leiba.» Samal ajal nähti politrukke midagi väga intensiivselt õiendamas ja nimekirjade järgi inimesi üle lugemas. Siin ja edaspidisteski peatustes küsiti küüditavatelt nende elukutset ja senist tegevust. Meela oli vastanud, et muud pole ta teinudki, kui et on 12 aastat käinud koolis. Sellepeale oli üks küsitlust toimetanud ohvitser ütelnud pead raputades teisele, et peavad seal Eestis inimesed olema ikka madala arengutasemega, et nad keskhariiduse saamiseks käivad 12 aastat koolis. Veel hiljaaegu olnud Venemaal keskhariiduse saamiseks 9 aastast küllalt. Vot, milline vahe inimeste teadlikkuse vahel! Kui nüüd keegi tahab küsida, et kust Meela politrukide jutust aru sai, siis ütlen, et Raplas tegutsenud Harjumaa Progümnaasiumis õpetas meile fakultatiivse ainenä vene keelt optandist saksa keele õpetaja pr. Basilevski. «Kui aga rong ükskord liikuma hakkas, siis oli kiire taga. Lak-lakk, lak-lakk. üks-kaks, üks-kaks, hakkasid vagunirattad üha kiiremini rööbaste jätkukohti lugema. Enam sel päeval peatusi ei tehtudki. Kitsastest trellitatud akendest pääses sisse ainult vähest valgust ja õhku. Inimesed kas istusid või lamasid vaguni kahel pool otsas asuvatel kahekordsetel naridel. Väljakäigu ülesannet täitis vaguni põrandasse raiutud ava, mille ümber püüdsid saatusekaaslased üles seada mingisuguse linadest varje, et oma intiimseid vajadusi võõraste pilkude eest vähegi varjata. Õhk oli raske ja päikese käes seisnud vagunis küllaltki kuum. Neljanda, päeva hommikul hakkasid paistma Narva tornid. Oli vist kella 7 paiku, kui rong jäi lühikeseks, ajaks seisma Spasso-Preobraženski nimelise vene kiriku lähedal. Kaks korda olin Narva sugulastele küllaminekuks hoogu võtnud, aga ikka oli asi katki jäänud. Nüüd sain Narvat piiluda ainult läbi trellide. Poisid, kes viitsisid pikemalt akendest välja vaadata, rääkisid, et kui rong kella 11 ajal oli natukeseks peatunud, näinud nad Eesti –Vene vahelise piiri sini-must-valgeid piiriposte. Nii siin kui sealpool piiri olnud troostitu ja igav võsastunud soine ala. Ka Kingissepast või endise Jamburi nimelisest linnast kihutasime läbi ja õhtuks olime Leningradi lähistel. Nähtavasti politrukid natuke pelgasid ka ega tihanud Leningradist läbi viia sellist

pikka vangide rongi. Vist sellepärast keerutatigi ümber linna, et välismaa ei saaks teada sellest venelaste kuritegelikust aktsioonist inimsuse vastu. Ega õieti saanudki aru, kust meid läbi veeti või kes meist seda linna tundiski. Päikese järgi otsustasime, et õhtul kella 8 paiku võeti suund lõunasse. Jälle lak-lakk, laklakk hakkasid rattad kiiremini ja kiiremini rööbaste jätke lugema. Nüüd juba palju tugevamini, sest vaguni rappuminegi oli tunduvalt tugevam. 18. juuni hommikul oli keegi lugenud viidalt, et ületasime Sviri jõe. Imelik, see jõgi asub Leningradist hoopiski kaugel põhjas ja voolab Oneega järvest Laadoga järve. Svir olevat küll ka osa Volga–Balti mere veeteest, aga see ei saanud kuidagi meie teele jääda. Huvitav on aga see, et miks me käisime, nagu poisid räägivad, ka Novgorodis ära. Siis võis olla nähtud lai jõgi Volhov, mis asub sellel teelõigul. Sellisest keerutamisest võis arvata, et politrukidel enestelgi polnud selge, kuhu või millist teed mööda taheti meid sihtkohta viia. Sellepärast ehk see keerutamine ja edasi-tagasi loksumine. Aga igal juhul olime 19. juunil jällegi Leningradi lähistel tagasi, kust 20. juunil hakati meid Leningradi –Sverdlovski raudteemagistraali mööda viima itta. Nüüd tehti peatusi üsna sageli, aga ega rongi päris jaamade ette ei viidudki. Enamasti jäädi ikka natuke eemale. Ka vaguni ukсед olid sel ajal paakil. Lubati isegi pöösa taha minna, jalutada ning ennast pesta. Muidugi juhul, kui peatuse kohal juhtus veevõtukohi olema. 20. juunil kohtusime kõrvalteel seisva arreteeritute rongiga Lätist. Neid oli kodumaalt ära toodud esmaspäeval, s. o. 16. juunil. Alustasime kolmekesi – mina, vend Hanno ja Külvi Maimu, nende armastatud laulu «Puhu tuul ja tõuka paati». Vastas vagunis olevad Läti küüditatud toetasid meid ning pea laulis kogu nende ešelon. Kuhu neid viidi, seda nad ei teadnud isegi. Samuti ei teadnud meiegi, kui kaugele meid viiakse. Järgmisel päeval saime peatuse ajal Vologdas isegi tasuta suppi ja magusat nuudliputru. Kui nüüd tagantjärele meelde tuletada, milline oli sõitmise ajal inimeste meeleolu vagunis, siis tuleb ütelda, et esines mitmesuguseid tundeavaldusi. Mõned nutsid, ahastasid, kirusid, vandusid, sõimasid, tagusid rusikaid kokku, aga oli ka apaatselt ja ükskõiksest nukrutsejaid. Igaüks püüdis vastavalt oma karakterile enda hinge kogunevaid tundeid ja tuska maandada. Oldi ju varem elatud hoopiski teistsuguses keskkonnas ja praegune olukord oli hoopis tavatu. Aga noorus on enamasti igas olukorras optimistlik. Nii ka meie: Külvi Maimu, Hanno, mina ise ja veel mõned teised, lõime alati vaguniuksel, kui see aga paokile tehti, laulu lahti. Kõik kooliaegsed, koorilaulud, isamaalised ja rahvaviisid, aga ka šlaagrid ja viimaste aastate päevakajalised pilalaulud said mitmed korrad läbi lauldud. Kuigi meie lõõritamine mõnd tusameelset häiris, mõjus see ometi enamusele

kaaskannatajatest rahustavalt, või vähemalt tõrjus rasked mõtted mõneks ajaks eemale. Nüüd tagantjärele mõeldes, kas see oligi pelgas laululust – võib-olla, et ka enese julgustamine ja sisepingetest lahtisaamise püüe. Aga küllap meie laulmine meeldis ka noortele saatesõduritele, sest iga peatuse ajal tõmmati meie vaguni uks päris lahti ja poisid püüdsid olla meie laulu kuuldeulatuses. Kaheksanda päeva öösel – 22. juunil kella 2 ajal jõudsime Oritši jaama, kus haagiti 2 vagunit 50 inimesega ešelonist lahti. Meie pakid viidi hobustega kohalikku kultuurimajja. Sealt saime minna ühte sööklasse einestama ja käia ka kohalikul turul, kus võisime imetleda kaupade kõrgeid hindu. Kella 10 paiku sõitis ette 4 puuküttega töötavat veoautot, kuhu laadisime oma asjad ja ronisime ka ise. Krusade ees liikus sõiduauto mingite suurte ülemustega. Nii tuli auklikul teel loksuda umbes 60 km, enne kui jõudsime kella 6 ajal õhtul meile elukohaks määratud Verhošižemje rajooni. See asus Vene NFSV Kirovi oblastis, linnulennult umbes 1500 km Tallinnast. Kui autod rajooni miilitsa ja NKVD maja ees peatusid, saime teada, et sõda on alanud. Kohalikud elanikud olid meeste oodatava mobilisatsiooni pärast elevil. Nagu juba mainitud, toodi Verhošižemjesse meid, väljasaadetuid 50 inimest. Need olid: Kohila postitöötaja Jüri Järve pojad Kalju, Karl ja Ülo; Tallinna Maapanga endise presidendi ja viimasel ajal Varbolas elanud Vladimir Johansoo naine Ethel-Anna laste Kaljo, Lia ja Üloga; Rapla valla sekretäri August Kalde, Raikküla Jaaniste talu perenaine Marie koos laste Ülo ja Iviga; Rapla kellasepa Ernst Keigla perest naine Julie-Marie poegade Endli ja Udogaga; Varbola meierei raamatupidaja Oskar Kulli kaasa Elvine ja poeg Vello; Kabala algkooli õpetaja Emma-Elisabeth Külvi ning lapsed Kalju ja Maimu; Riisipere kirstutegija Johannes Maalmeisteri naine Erna-Emilie ja lapsed Enn, Evi ja Vello; Tapa tagandatud linnapea, viimasel ajal Kohilas raamatupidaja ametit pidanud Jaan Maidre naine Leida ning nende lapsed Helgi ja Jaan; Rapla kaupmehe Aleksander Niemanni õmblejast kaasa Marta, väikesest talust välja aetud ja enne küüditamist Laitses elanud Julie Rent; Rapla Tarvitajate Ühisuse endise ärijuhi Jaan Rütmani perest abikaasa Maria, tütar Meela ning pojad Hanno ja Heiki; ühe Tallinna tehnikakooli õpilane Väino Suik, kelle ema oli varem arreteeritud, koos vanaema, Keila ämmaemanda Maria Ilbrega; Rapla talupidaja Anton Univeri kaasa Marta tütre Saimaga; taluomaniku Aleksander Valguta kooliõpetajast naine Ernestine ja pojad Ants ning Tõnis; Sausti algkooli juhataja Johan Vare naine Selma koos poja Reinu ja tütre Vivianiga; raudteelase Voldemar Viigi naine Linda laste Kalju ja Maretiga; Kodila mõisaomanik Gustav Zimmermann; omaaegse Riigi Põllutöö Kuusiku Katsejaama teadustöötaja Aleksander Zöbini perest naine Zinaida ja lapsed

Aleksander, Ija, Mstislav ning Nikolai. Mitu nädalat ootasime asjata autosid, mis oleksid toonud meile sellesse nimekirja märgitud perekonnapead järele, et oleksime hakanud, nagu Keila jaamas oli lubatud, koos elama. Seda me ei saanudki teada, kus ja millal nende vagunid ešelonist lahti haagiti ja kuhu mehed viidi. Et nad toimetati kõik vangilaagritesse, hakkas selguma alles aasta lõpukuudel. Ainult Gustav Zimmermann, keda nähtavasti loeti liiga vanaks, et teda viia koos nooremate meestega raskemale tööle, jäeti meiega. Alguses paigutati meid oma kimpsude-kompsudega ühte koolile kuuluva hoone ruumidesse. Järgmisel päeval kutsuti kõik enam-vähem täiskasvanud eestlased NKVD ülema juurde, kus kõigepealt täideti põhjalikult kõigi ankeedid ning anti väljasaadetu tunnistus. Võeti ka allkiri teatele, et kui nad ise või nende lapsed lahkuvad neile määratud elukohast, siis ootab neid arest ja laager. Kirja pandi ka inimeste elukutsed. Registreerimas tuli käia igal 10, 20. ja 30. kuupäeval. Siis tehti registreerimiselehele märge inimese kohaloleku kohta. Aga küsimusele, kus on meie mehed (isad), ei teadnud meist keegi vastata. Vaevalt, et küsijad seda isegi teadsid. Ankeete täideti veel edaspidigi korduvalt, need olid ikka samad totrad küsimused: kas oled ise (või lapsed) osa võtnud trotskistide vandenõust või valgetest bandedest. Neid ju meil Eesti Vabariigis polnudki! Ema ükskord siis pörutaski, et kuidas sündimata laps sai sellistest kahtlustatavatest bandedest osa võtta! Kuna nüüd, kus keegi püssiga enam meie järele ei valvanud, tundsiime, et oleme «vabad» ja hakkasime omal käel tutvuma rajoonikeskusega. See kujutas endast üht pikka, sillutamata tolmust külatänavat Kirov–Jaranski maanteel, kahel pool kõrval laudadest kõnniteed. Võib arvata, et sadude ajal moodustub tänavast üks suur porimülgas. Mõlemal pool tänavat asusid mitmesugused rajooni ametiasutused nagu täitevkomitee, külanõukogu, kolhoosikeskus, miilitsamaja. Samuti saun, ambulatoorium, haigla, 10 kl. keskkooli maja, kino, kultuurimajaks tehtud kirik jm. Samuti ka kolhoosnike majad oma juurviljaaedade ning loomade-lindude jaoks tehtud saraga. Olid ka mõned harvad poed. Peatänavast hargnes kummalegi poole lühike tänavajupp mõne harva majaga. Kuigi rajoonikeskuses hoonete vahel oli näha üksikuid puid: kaski, mände, pärnasid ja rohkesti sireleid, oli meie meelest nii imelik, et ühegi elumaja juures polnud viljapuid ega marjapõõsaid. Läheduses oli ka paar tiiki või vene keeles «prud», mis kujutasid endast suurt porilompi, kus lobistas hulgaliselt parte ja hanesid. Looduslikult oli see ilus koht. Meie Eestimaa mõttes olid seal mäed – tegelikult midagi meie voorte taolist, orud metsastunud, kõrgendikel külad. Alles hiljem saime teada, et maapinna selline ehitus soodustab imehästi hääle levikut. Kui me õhtuti

Verhošižemjes laulsime kurb-igatsevoid laule, nagu «Kaugel, kaugel, kus on meie kodu» ja teisigi, oli see suurepäraselt kuulda üle oru 2 km kaugusel asuvas naabervoore Kureni külas elavatele eestlastele. Voorte nõlvadel sinetasid siin-seal linaväljad. Aga ega me siis selle vaese kandi ilu märganudki. Kõik oli nii võõrastav ja harjumata. Põikasime sisse ka poodidesse. Juba vagunites olid pereemad aru pidanud, et teadagi olevat Venemaal riidega kehvad lood, aga küllap mingit lihtsat tööriide materjali ehk ikka on. Poes äratas riide küsimine suurt imetust: viimati oli siinkandis vabalt müüdud riidekraami NEPi ajal. Saada oli nimekirjade järgi vaid leiba, soola, sinepit, hambapastat, lõhnaõli ja mingit ennesõjaaegset paberikaupa. Veel rippusid poodides mõned koledad kleidid – kohaliku artelli töö – 300–400 rbl. tükk. (Vahemärkusena olgu öeldud, et ema Maria Rütman hakkas arveametnikuna hiljem palka saama 90 rbl.) Käisime ka peatee lähedal asuval turul. Esimene mulje oli, et kõik siin on väga kallis: toiduained hoopiski kallimad, kui olid meil Eestis. Kellel oli raha kaasas, sai turult ühteteist, nagu piima, liha, mune, kartuleid jm. söögipoolist osta. Hinnad aga olid nendelgi kaupadel küllaltki krõbedad. Aga ega praegu neid hindu täpselt ei mäletagi. Sellepärast on nüüd huvitav pilku heita Sausti koolijuhataja 10aastase poja Rein Vare märkmikuks nimetatud päeviku lehekülgedele, kus ta koolipoisiliku täpsusega on loetlenud tolleaegseid toiduainete turuhindu. Eelkõige mainib ta, et turule minnes pidi sul päevase toiduvajaduse rahuldamiseks kaasas olema vähemalt 30 rubla. Näiteks maksis turul septembris piim 70 –136 kop.l, liha 18 rbl. kg, rukkijahu 70 rbl. puud, saiajahu puud 120 rbl., mesi 20 rbl. kg, kartulipuud 20 rbl., munad 5 rbl. kümme tk. Mõned leheküljed edasi on tal märgitud, et detsembri alguses maksis turul sealiha juba 35 –40 rbl. kg, jahu 180 –225 rbl. puud, kartul 30-35 rbl. puud, mesi 60 rbl. kg, muna kümme tk 10 rbl., tubakas 7 rbl. klaas, jõhvikaklaas 1,20 rbl. Siis hakati meid majutama ja tööd otsima. Ega erialast tööd meie jaoks eriti olnudki. Ümbruskaudsetes külates asuvates kolhoosides meid esialgu tööle ei tahetud võtta. Siis oli mobilisatsioon alles oodata ja kolhoosides rahvast parasjagu. Oma elupaigaks saime küla lõpus asuva koolimaja, milles kummalgi pool koridori kolm tuba. Neis elasid keskkooli teenistujad ja paar õpetajat. Kuna ema oli juba leidnud tööpaiga keskkooli arveametnikuna, siis oli õigustatud ka meie asumine sellesse majja. Ikkagi hea, et omaette elamine. Üldiselt oli see küllaltki õnnetu ehitus, pärines sellest ajast, kui ka Venemaad oli 1927–28. a. paiku vallutanud kulakuteks tegemise buum. Siis oligi Venhošižemje kandist ärasaadetute majad kokku veetud ja mingiks elumajaks kokku klopsitud. Hädine oli ta ka sellepärast, et mõni aeg tagasi oli see põlenud ja seinad hädapärast laudadega kinni

tehtud. Üle tänava asuvas kolhoosiperes hakkasid elama Keigla pere ja Gustav Zimmermann. Viimane sai tööd mingis lähedal asuvas nn. promkombinaadi tiseritöökojas. Pr. Ilbre oli omale leidnud erialase töö haiglas ja asus koos tütrepoja Väinu Suigiga elama selle juures asuvasse tupa. Pr. Kaldest sai mingi hobusemees.

Naised, kes olid end õmblejatena kirja pannud, nagu Raplas hea õmblejana tuntud Marta Niemann ja prouad Külvi, Univer, Johansoo ja Vare, saadeti Verhošizemjst 2 km lõuna pool asuvasse, suure maantee äärsesse õmblusartelli ja said elamispaiga kahes kolhoosiperes Kureni külas, mida meie, eestlased, nimetasime Kurenjeks. Seal artellis nad tegid kleite, kindaid, põllesid, kotte, mingeid jupasid jms. Peab imetlema vene lihtsate inimeste vastutulelikkust meie, väljasaadetute vastu. Majas, kus elasid Külvid ja Vared kuuekesi, asus perenaine pojaga säärvandiga tupa ahju taha. Korduvalt on Rein Vare oma märkmikus kirjutanud, et küll meil on hea perenaine, kostitab värsket omatehtud leiva, mee, piima ja muu maitsvaga ning lubab emadel oma masinal õmmelda. Eks lapsed võtsid tänutäheks sügisel tema kartulid üles. Ma ei kujuta ette, kuidas käituksid eestlased sel juhul, kui nende elutuppa surutaks väevõimuga hulk võõraid inimesi. Vend Hanno, kes pidas end perekonnapeaks, läks tööle seapatta pealelööjaks. Aga ilmselt oli see 17aastasele noormehele ränk töö, sest õhtuti nägime, et tema käed värisesid. Mõned meist leidsid tööd meiereis, traktorijaamas või rajooni promkombinaadi mitmes teises pisikeses töökojas. Meie Maimu Külviga pidime hakkama telliskivilöövis tööle, aga meister läks sõjaväkke. Külmade tulekuni tuli kolhoosis lina kitkuda, sirbida vilja koristada, kartuleid umbrohist puhastada jms. Kuna siia väikesesse kolkakanti ei toodud enam rauda ega ka riidematerjali, lakkasid töötamast nii sepikoda kui ka õmblusartell. Prouad Külvi ja Vare laenasid või üürisid perenaiselt õmblusmasina ja hakkasid küla naistele ja lastele riietusesemeid valmistama ning teenisid perele nii ülalpidamist. Elukutseline õmbleja Marta Niemann käis neile abiks kleite ja laste mandleid välja lõikamas. Üldiselt aga elati külas kaunis vaeselt ja viletsalt, nii et neilt õmblustöö eest ega ka oma kaasavõetud esemete vahetamisest suurt midagi saada polnud. Kõrgemalt hinnati tuliuusi voodilinasid. Pärast seda, kui Hannol sepikojas töö otsa sai, hakkasime meie kolmekesi: mina, Hanno ja Kalde Ülo koolile puid saagima. Metsakuivi võisime ka oma jaoks varuda. Transpordiga aitas meid oma possuga pr. Kalde. Meid, väljasaadetuid, nimetati Eestimaa paruniteks, sest meil olid vatitekid, head talvemantlid ja seljas hoopis paremad riided kui kohalikel. Ka Moskvast ja Leningradist evakueeritud naised olid tunduvalt paremini riides. Igatahes

nende väljanägemine oli tunduvalt parem kui Kuusiku lennuväelaste «prouadel», kes meie, eestlaste meelest küllaltki kentsakad välja nägid. Rein Vare nimetab kohalikke kaltsakateks. Eriti käis see laste kohta, kellega vaatamata sellele juba üsna varsti loodi ühistes mängudes sõprussidemed. Enamasti kandsid jõnglased vanemate laste väikeseks jäänud, sageli määrdunud ja katkisi ürpe, mille aukudest välkumas küünarnukid, põlved ja tagumikki. Naistel oli seljas mingist õhukesest sitsilirust kleidid, külmema ilmaga peal midagi jupka taolist, kotad või viisud paljaste varvaste otsas, pearätt seotud lõua alt sõlme. Talvel aga puhvaika sama sitskleidi peal ja villane rätt ümber pea. Nii näisid ka üsna noored naised päris vanaeitedena.

KOLMAS KÜLASKÄIK TÖÖSTUSE TÄNAVALE

Seekord kostitas Meela mind suure kruusitäie kompotiga. Ei mallanud küsida, kas valmistatud oma suvila aiast saadud õuntest-ploomidest. Võib arvata, et kindlasti vist jah! Esimese külaskäigu jutuajamise põhjal kokkupandud lugu sai kiirustades toimetusse ära saadetud ega jõudnudki kõike telefonitsi üle kontrollida. Hiljem selgus, et mõned ebatäpsused on sisse sattunud (nendest aga hiljem). Seekord on mul kaasas eelmisel korral räägitust kirjapandu käsikiri, et lugu saaks asjaosalise silmaga enne Raplasse saatmist üle vaadatud. Seekordsest jutuajamisest sai aga kirja pandud Meela järgmised meenutused:

«Esimene lumi tuli 1941. a. maha 25. augustil. Sulas küll kohe järgmisel päeval, aga kohalikud inimesed ütlesid, et kuu aja pärast jääb lumi päriks. Ja jäi ka! Huvitav, et siis need ennustused läksid täppi. Nüüd polevat sealgi enam selliseid pakaselisi ja varaseid talvi. Eestlastele omase talvevarude hankimise tavaga olime sügise tulekul turult muretsenud kartuleid, kapsaid, muid aedvilju, liha jm., et ka ennustataval pikal ja külmal talvel oleks midagi, millest söögipoolist teha. Juba september algaski külmaga. Paljud lapsed haigestusid grippi ja vaevlesid kõrge palaviku käes. Kuulsime, et Rein Varegi Kurenjest oli viidud haiglasse ja viibis seal üsna kaua. Ka verine kõhutõbi hakkas ümbruskonnas möllama. Kuu keskpaiku oli kuulda, et mitmeid kohalikke lapsi on haiglas surnud. Hea, et seda veel meie lastega ei juhtunud. Kuu lõpus jäigi lumi maha. Hulk vilja (eriti kaera) ja kartuleid jäi lume alla. Kardeti sügavat nälga. Lapsed ja teenistujad said ainult 200 g leiba. Kes kolhoosis olid viljavõtmisel töötanud, said ka mõninga koguse vilja. Teised said tööpäevade eest ainult põhku. Üldiselt peeti siinkandis kolhoosnikke kolmanda sordi inimeseks ja talvise elamise pidid nad saama oma laudast ning aiast. Peeti peamiselt kitsi, sest lehmade pealt

oli küllatki suur riiginorm. Turul hakkasid toiduainete hinnad tõusma. Nagu eelpool mainitud, olid need juba meie siia saabudes palju kõrgemad kui kodumaal, eriti pärast 1942. aasta algust. Sügisel läksid kooli esimesse klassi vene keelt peaaegu üldse mitte oskavad Ivi Kalde ja Helgi Maidre ning vend Heiki viiendasse. See tekitas väljasaadetute hulgas palju pahameelt. Emasid süüdistati venelastele «pugemises». Inimestel polnud kadunud lootus saada pea koju ja milleks siis lastel vaja seda venekeelset koolitust. Meil olid aga meeles isa lahkumissõnad, et «igas olukorras saab midagi õppida». Detsember saabus suurte külmadega. Peaaegu kuu lõpuni püsis temperatuur 35–40 kraadini ja oli tuuline. See esimene talv Venemaal oli kõige külmem, aga sooje jalatseid polnud kellelgi. Evakueeritutele küll müüdi viite 30 rubla paar, aga väljasaadetutele sellist luksust polnud lubatud. Venelaste vastutulelikkust näitas seegi, et elades Kurenjes ise kokkusurutult säärvandiga toas suure vene ahju taga, andsid üürnikele oma vilte ja kasukaid jalga-selga, kui need pidid pakase ja tuisuga Verhošizemjes asuvasse miilitsasse oma kohalolekut märkima tulema. Me ei saanudki teada, kas kohalik võim meie sundüürilisteks olemise eest ka kuidagi pererahvale tasus. Nagu eelpool kirjeldatud, oli kohalik elanikkond üldiselt vaene. Aga siin öeldi nende külade kohta, «kus söödi puhast leiba», et «rikkalt elavad». Tegelikult oli seda «rikkust» neis küldes, kus suudeti põllutöid teha hobustega ega kasutatud traktorijaama abi. Ehkki ka Verhošizemjes seisis kombain küll kusagil põlluveeres, koristati vilja ikkagi sirbiga. Jah, olime küll isa jutust kuulnud, et ammuammu olevat Eestiski mõisa põldudel vilja rapsitud sirbiga, ise polnud aga näinud. Raadiot ei olnud ja vähestes ajalehtedes, mida õnnestus saada, polnud ka rindest midagi kirjutatud. Siis pääsesidki ringi liikuma mitmesugused kuulujutud. Peamiselt levitasid neid härmatunud habemetes ja pikkades reisikasukates küüdimehed, kes Sovetskist Kirovisse vilja vedasid või töid sealt rajooni evakueeritud. Tavaliselt ööbisid nad suure tee ääres asuvas Kurenjes. Need vanamehed rääkinud, et rinnetel olevat suured segadused, punased põgenevad kümneid kilomeetreid ööpäevas. Sakslased juba pommitanud Gorkit, Moskvat ja isegi Kirovit. Purustusi palju. Novembri alguses olnud rinne meist juba 300–400 km kaugusel. Detsembri alguses rääkinud hobusemehed, et USA kuulutanud välja mobilisatsiooni ja Jaapan sõja USAle. Läinud lahti teine maailmasõda. Ei tea, palju selles kõlakas tõtt oli, et venelased olid detsembri keskel võtnud palju linna tagasi ja sakslasi 140 km tagasi löönud. See jutt vähendas meie lootust pääseda varsti koju tagasi. Elevust ja lootust tekitas hoopiski see, et juba sügisel oli hakanud saabuma kirju eestlastelt teistest Kirovi oblasti rajoonidest. Aadress oli tavaliselt ikka

«Verhošizemje rajoon, eestlastele». Kirjad viidi haiglasse vanaproua Ilbre kätte. Sealt nad siis hakkasid ringlema eestlaste käes. Saime teada, et enne meie Oritši jaama jõudmist oli Vjatka jõe äärses Kotelnitši linnakeses eraldatud ešelonist umbes 150 eestlast ja viidud jõge mööda laevadega alla jõe ääres asuvatesse küladesse. Kolm vagunit eestlastega, nende hulgas ka osa Rapla küüditatutest sõidutati Oritšist edasi ja võeti rongilt maha 40 km enne Kirovi linna asuvas Slobotskoi jaamas. Sealt viidud neid veoautodega Belaja-Holunitsa alevisse. Esialgu jäid sinna elama Raplast Arma Jänes tütre Silvia Lillemaa, Elisaveta Ranna poja Mihkli, Olga Raudmäe tütre Loide ja Sofie Timberg poja Ottoga. Tööd leitud neile sillaehitusel, kus nad kandraamidega tassunud mulda. Täiskasvanud inimesed, kellel polnud väikesi lapsi, viidud oktoobris alevist 15 km kaugusel asuvasse Mišenski metsapunkti barakkidesse elama ja metsas tööl käima. Elu olnud seal väga vilets.

Üks kiri teatas, et meist umbes 50 km lõunas on 100 eestlast, kes esialgu pandud tööle paemurdu. Pärast lume tulekut pidanud nad aga ise endale tööd ja eluaset otsima. Peaaegu igas kirjas olid kaasas inimeste nimekirjad, kes otsivad taga Venemaale toodud sugulasi ja tuttavaid. Kui nendest mõni kas või teretuttava nime leidis, kirjutas tollele. See oli omamoodi lohutus ja lootus saada mingit teavet oma meeste kohta. Liiga napp oli olnud Varedele oktoobri lõpus tulnud teade, et Johan Vare olevat vanglas. Mis süü pärast? Kas ka teised mehed on vanglas? Vastust sellele aga seni polnud. Sellepärast oli meile eriti huvipakkuv oktoobris saabunud kaart Ivdeli postitempliga. See oli koht, kus tol ajal kaugel Põhjas lõppes Uurali raudtee. Kaardil oli sõnum, et seal on palju mehi, kes eestlasi otsivad. Otsiti ka «Rütmeneid Raplast ja Tallinnast». Tärkasid uued lootused. Saatsin kohe Ivdeli teate oma pere kohta. Elu 1941. aasta lõpus oli suhteliselt rahuldav. Pakane andis järele. Miinus 20 kraadi näis olevat juba päris soe ilm. Paljud meist kogunesid uut aastat vastu võtma E. Maalmeisteri ja E. Kulli elupaika. Seal laulsime ja valasime isegi tina. Ainult et ei osanud neid tinakamakaid seletada teisiti, kui et 1943. aastat võtame juba kodumaal vastu. Pr. Kalde, kes oli toiduvalmistamise peale meister, tegi ahjukartuleid ja hapukapsaid. Need maitsesid ilma lihatagi imehästi. Sellega olid mitmeks aastaks ühed suuremad eestlaste koosviibimised ja söömingud lõppenud. Kui nüüd jutt läks toidu peale, siis tuleb tähendada, et vene naised oskasid nendestki kesistest kättesaadavatest produktidest valmistada oma kuumaksaetud vene ahjudes või nn. kolmjala peal suurepäraseid roogi. Kombineerides mitmes-setmes variandis kokku kartulist, seentest, piimast, vähesest lihast, marjadest, sibulast jm., saadi suurepäraseid

hõrgutisi. Kuigi oli teada, et meie, väljasaadetute poegi sõjaväkke kui ebaustavaid ei võetud, pommitas sõjakomissariaadi komisjon ometi ka Hannot ja teisi temaealisi mitmel korral kutsumisega suurte natšalnikute ette ülevaatusele. Just vana aasta viimasel päeval saabus meile lvdelist isa onu Mihkli noorima poja vastus. See valmistas pettumuse. Seal asuvad mehed polnud meie verhošižemjelaste mehed-isad, vaid Eestist mobiliseeritud tagavaraohvitserid. Neid olevat 27. juulil kutsutud näituseväljakule ja öeldud, et lähete Punaarmeele. Raplast läinud sõda üle 6. augustil. Tallinn kuuldavasti langenud 26. või 27. augustil. Linn saanud kõvasti kannatada, sest venelased olevat lahkudes lasknud mitmed vabrikud õhku. Sakslased lasknud mitmed eestlastest komude ninamehed, sealhulgas ka Lauristini, Kummi, Ruusi jt. laevaga Soome lahe põhja. Vares pidavat olema Tšeljabskis. Hiljem, veebruaris, saanud samast lvdelisse mobiliseeritud tuttavalt samasuguse kirja ka pr. Niemann. Jaanuaris 1942 läks elu halvemaks. Hulk aega oli külma -45° ja enamgi. Turule ei toodud müügiks peaaegu midagi, ning see, mis oli, maksis hingehinda. Käisime sööklas, kus vahetevahel sai hirsisuppi, aga kui olid tulnud hästi vara, siis oli suur vedamine kui said kartulit. Sellisel külmal ajal hakkasid asumisele saadetud inimesed surema. 1942. aasta 10. jaanuaril suri halvatuse tõttu Rapla kellaspea 1892. a. sündinud abikaasa Marie Keigla. Kõik täiskasvanud eestlased tulid saatusekaaslast saatma. Selleks puhuks oli tehtud nuluokstest pärjad ja kirjutati isegi pisikesed laululehed. Sel aastal olid iga-aastased veebruaritormid jõudnud kohale juba jaanuari keskel ja külm langes mõnel päeval isegi -50° ja madalamalegi. Tuisk oli sageli hommikuks matnud lumega kinni aknaavadki. Kuu keskel puhkesid lastel enneolematult rasked leetrid. 22. jaanuaril suri 5aastane Kaljo Viik ja kolm päeva hiljem 4aastane Enno Maalmeister. Kuna maa oli sügavalt külmunud, vinged tuuled tuhisid üle surnuaia, oli haudade kaevamisega raskusi. Kokkuleppel emadega kaebasid vanemad poisid väikemeestele ühise haua. See oli Venemaal oldud aastate masendavam elamus. Kõhuni lumes sumav hobusekronu vedas reel kahte hallidest plangulaudadest kokkulöödud kirstukest. Kuigi tugevas tuisus oli raske laulda, polnud meist siis, kui haud oli kinni aetud, keegi laulnud sellise pühalikkuse ja innuga vana koraali «Oota, hing, oh oota». Nii jäidki kaks Eestimaa pisipoissi puhkama kodumaast kaugele võõramaa mulda. Sellel tuultele ja tuisule valla ning talvel mahajäetuna tunduval surnuaial karjatati suvel haudade vahel kitsi. Ei mittemingisugust austust oma esivanemate puhkepaikade vastu! Kogu veebruar ja märts kulusid toidupoodidest ja sööklast söögipoolise hankimise peale. Leiba oli küll 200 g inimese peale ette nähtud, aga seda tuli sageli hommikust

peaaegu õhtuni oodata. Iga päev sööklast suppi koju viimiseks ei antudki. Eks siis tuli kohapeal süüa. Tavaliselt «jooksis» päevade kaupa hirss, seenesupp, haruharva ka herne-, kaeratangu- või rassolnik supp, milles lihaidugi sees polnud. Ja sedagi tuli tundide kaupa oodata, õnnetu põlengu all kannatada saanud seina pärast võttis külm meie talveks varutud kartulid ära. Aga noh, ema kui talulaps oskas ka külmunud kartulitest maitsvat rooga valmistada. Kevadeks oli Hannol seina soojustamise töö teada. Meie turg oli, nagu öeldud, vaene. Aga küüdimehed rääkisid, et Kirovi linnas müüdavate kaupade hinnad olid juba kohutavad. Seal maksvat tubakaklaas 50 rubla, rukkijahu puud 700–900; märtsi lõpul 1200, aprillis aga juba 1400 rubla, kartulipuud 400 rbl., vasikaliha 100 ja sealiha 180 rbl./kg, niidirull 50 ja tikutoos 10 rbl. Tõusid toiduainete hinnad ka meie nigelaks jäänud turul: kapsa kg 10 rbl., vasikaliha 60 rbl./kg, või 450 rbl./kg, piimasetvert 20–25 rbl., jahupuud 900 rbl., kartulipuud 250 rbl. jne. Kust aga raha saada? Nälg tuleb ikka ligemale ja näljatunne ei kao organismist üldse. Tuli söömist piirata ja süüa vaid hinge sees pidamiseks! Veebruaris, just enne nn. punaarmee aastapäeva, võeti kohalikest meestest järjekordne kontingent «kahuriliha». Aastapäeva, s. o. 23. veebruari, mis meile meenutas president K. Pätsi sünnipäeva, pühitseti rajoonikeskuses «pidulikult»: lehvisid punalipud ning marsiti rongkäigus Stalini pildi ja loosungitega. Õhtul oli rahvamajaks muudetud kirikus kontsert. Aga 24. veebruaril tähistasime mõttes vaikselt ja pühalikult oma Eesti Vabariigi 24. aastapäeva. Iga kaudnegi teade eestlaste asukohtadest laial Venemaal innustas meid kõiki oma isade-meeste otsimiskirju laiali saatma. Järelepärimistega pommitati nende oblastite prokuröre, vanglate ja laagrite ülemaid ning teisigi ametkondi, kes võinuksid meeste asupaika teada. Isegi Moskvasse Siseasjade Valitsusele saatsin kirja. Märtsi keskel sai pr. Maidre mobiliseeritud vennalt kirja. Vend olevat Uuralites asuvas Eesti väeosas, laager 15 km pikk ja muldonnides elavat 20 000 eestlast. Meie mõistes oli nende toit kuninglik: hommikul hernesupp, lõunaks 3/4 liitrit lihasuppi, õhtul mingi puder, päevas 25 g suhkrut, 80 g kala ja 800 g leiba. Kas otsida ka mobiliseeritute hulgast oma teadmatult kadunud mehi? Selle mõtte aga kummutas pr. Valgutale saabunud teade, et tema mees on vangis. Küllap siis teisedki? Seda, et me mehi peame otsima ikka ainult kui kurjategijaid vangilaagritest, kinnitas ka viimasel märtsil Verhošizhemjesse jõudnud kurb sõnum, et Johannes Raudmäe on Irpiti laagris surnud kopsupõletikku. Seal laagris olnud eestlasi 500 meest ja 100 naist. Jaanuaris möllanud kopsupõletiku ja verise kõhutõve tagajärjel surnud 100 eestlast. Juba enne 20. märtsi, kevade algust, andis siinkandis tunda soojade ilmade lähenemine. Kuigi vahetevahel

viskas ka uut lund maha, tilkusid räästad: lumi vajus kokku, tee ning põllunukid vabanesid lumest. Esimeste rändlindudena ilmusid kuldnokk, linavästrik ja varsti ka lõoke. Aprilli alguses olid kased juba hiirekõrvul, toomingapõõsad valendasid ja tuultes tolmlasid pajuurvad. Sageli puistas veel aprillis kesk säravaid päevi paariks päevaks pahmaka lundki maha. 8. aprillil tabas siinseid eestlasi uus kurb kaotus. Pimesoole lõhkemise järel suri 5aastane Jaan Maidre. Eelmisel päeval oli ema viinud poisi küll haiglasse, aga oli juba hilja. Pühapäeval, 12. aprillil olime sedagi pisipoissi panemas kodumaast kaugel võõrasse maamulda. Omajagu hirmu tekitas see, et keegi kohalikest olevat surnud hädaohtlikku nakkavasse soetõppe. Kui Kalju Järv sai külmetuse tõttu palaviku, paigutati tedagi soetõvekahtlasena haiglasse. Õnneks pääses ta sealt juba mõne päeva pärast. Enne aprilli lõppu rääkis keegi koju käima lastud haavatud sõdur, et ta olnud 5000 Eesti noormehega rindel. Need hakanud ülemustele vastu ega olevat lasknud end kindlasse surma ajada. Paar eestvedajat lastud maha ja ülejäänud saadetud Kaug-Itta kivisöö- ja vasekaevandustesse. Aprilli lõpuks oli lumi täiesti sulanud, kohalikud käisid juba paljajalu ja kleidiväel. Aedades kaevati peenarde jaoks maad. 1. mai kuulutati tööpäevaks ja mai saabuski täiesti soojade ilmadega, vesi voolas suure kiirusega nõlvadelt alla. Mida ilusamad ilmad, seda suurem kojuigatsus! Läks enne paar kuud, kui otsimiskirjadele hakkasid vastused tulema. 10. mail, kui Eestis peeti pidulikult emadepäeva, saabuski meile rõõmustav, aga ka kurvastav teade, et isa on Sverdlovski oblasti mingis numbriga vangilaagris.

Kuna oli teada sõjaaegse Venemaa kaht jalga lonkav postiteenistus, hakkasin sellel aadressil isale pidevalt ühe ja sama tekstiga nummerdatud kirju saatma: «Elame Kirovi oblastis, Verhošizemje rajoonis, oleme terved ja käime tööl.» Suvel saabuski isalt kellegi laagrikaaslase poolt kirjutatud teade, et «elul siin pole väga viga. Olen II grupi invaliid ja töötan sööklas leivalõikajana. Loodan perekonda pea näha.» Allkiri oli isa enda käega kirjutatud. Ega teda mõne raskema töö peale saadudki panna, sest ta oli Raplas tarvitajate ühisuse vastvalminud hoones mehhaanilise vintsi demonstreerimisel kaotanud kolm sõrme. Kui isa minu 18. kirjale vastuse saatis, siis tegi ta viiske. Mai alguses läksid 14aastane Kalju Külvi ja 16aastane Ülo Kalde meierei juurde võikaste tegema. Ka Hanno ja Väino Suik olid ametis samas mehaanikatöökojas. Sealt said poisid peale palga osta soodsalt ka petti, kohupiima ja mõnikord juustu ning võidki. Nad said võimaluse osta iga päev ka 200 g lisaleiba. Ka teised verhošizemjelased hakkasid meestest teateid saama. Sverdlovski oblasti Purinski rajooni saadetud kirjale tuli

märtsi alguses vastus, et siin laagris on küll Juhan Jüri p. Vare, kuid Anton Külvi nimelist pole. Teate oma isa asukohast said ka Järve poisid. Julie Rendi arreteeritud mees ja poeg asuvat Kirovi oblasti Vjatka laagris. Samas laagris oli ka Väino Suigi isa. Saime teada ka, et omaaegne Rapla naiskodukaitsetegelane Armilde Lilienthal olevat kusagil vangilaagris sanitariks või õeks. Mai alguses läksid kolhoosnikud hobustega põllule kündma. Isegi mõni traktor, mis seni oli jäänud sõjaväele võtmata, oli põllul. Samal ajal hakkasime kohalike eeskujul hommikuti ründama põlde ja heinamaid, kus põldosjad oma mahlakaid kübaraid maast välja ajasid. Nende väljanägemise tõttu kutsuti neid «lehmanisadeks» või «kitsetissideks». Päeva kuludes tõusid maa eest välja ka osjade varred ning kübarad puitusid. Toiduks need enam hästi ei kõlvanud. Tõime taimi korvitäite kaupa koju. Pärast kübarate puhastamist pealiskihist sai neist munade ja piimaga keetes suurepärase roa. Üha enam hakkas ka mets andma toidule lisa. Hapuoblikad, jänsekapsad, nõgesed, naadid, ristikuõied, kapsa- ja naerilehed, maasikad, vaarikad, mustikad – kõik need said jahu, muna, kartuli ja piimaga keetes mitmesugusteks toitudeks valmistatud. Kuu lõpul saadeti Rein Vare kolhoosi 50 lehmaga karja. Miks ma seda nimetan? Aga sellepärast, et piimanorm sellelt karjalt oli sama suur kui 1941. aastal määrati Teramatsile 6 –7 lehma pealt. Ega sealt alevipoodidest suurt midagi saada olnud. Aga Stalini klaasitud pilte oli hulgem. Eks elanikud siis ostsid neid, et talvel katkiläinud aknaid klaasida. Maikuul ilmusid rajooni põgenikud Stalingradi lähitest küladest. Sakslane lähenevat juba Volgale. Seal käivat ägedad lahingud. Krimmgi olevat sakslaste käes ja ta tungivat Aasovi ja Musta mere juurest edasi. Sihtivat otse Kirovi peale, et siitkaudu haarata Moskvat tagant. Kotelnitšitki käidud pommitamas. Seal ju Vjatka jõe suur raudteesild, mille kaudu varustatakse Moskva pärast võitlevaid punavägesid. Juba viidavat Kirovist haavatuid kaugemasse tagalasse. Mai lõpus ilmusid igale poole relvastatud miilitsapatrullid. Püütavat spioone ja väejooksikuid. Juunis kutsuti täisealised väljasaadetud või «pereslantsõ», nagu meid kutsuti, miilitsasse ja paluti viisakalt minna kolhoosnikele abiks põllutöödele. Kolhoosi esimees suhtus meisse teisiti. Aina kamandas kui orje. Põllutöid alustada tuli meil kartuli- ja naeripõllult ohakaid kitkudes. Siis ristiku kogumine, heinte kaarutamine, riisumine ja vedu. Meile oli nii imelik näha, et kolhoosi naised, eriti heinatööl, armastasid istuda ja veensid meidki vihma ootama. Tegelikult olidki heinaajal ilmad sageli vihmased ja tekkisid paratamatud tööseisakud. Neid kasutasimegi seenel ja marjul käimiseks. Vihmast ei saanud hoolida, sest kõht sundis. Meil ju polnud oma abimajapidamist, kust toidulisa saada. Mets pidi

andma. Maasikaid, vaarikaid ja mustikaid andis ta üsna rikkalikult. Kuivatatult sai marjadest väga maitsvat kisselli. Augustis oli seenesaak hea. Linapõllu kõrval oli suur kukeseente kasvumaa. Ega kohalikud kukeseentest lugu pidanudki. Nad armastasid neid seeni, mida me kodumaal tatikateks kutsusime. Üsna tihti sai käidud 8 km kaugusel asuvas seenemetsas, kust sai puravikke, pilvikuid, kuuseriisikaid, või- ja kaseseeni veetud elupaika korvitäite kaupa. Ja seda toidukõrvalist jätkus sügiseni. Kahju oli, et meil polnud anumaid, kuhu neid soolata ja talveks sisse teha. Eks siis püüdsime neid ka kuivatada. Seentest sai valmistada häid seenesuppe, -vorme, -kotlette, -pirukaid jms. Muidugi vastavaid lisaprojekte pidi ikka olema ka. Teatud vaheldust tõi meile jaanipäev. Ega kohalikud sellest suurt midagi teadnud. Aga meie käisime üheskoos surnuaial mälestamas oma siia maetud kaasmaalasi ja viisime nende haudadele lillevanikutest pärgi. Hiljem läksime lauldes läbi küla ja põletasime küla taga künkalohus jaanituld. Jagasin kaaslastele enda valmistatud küpsiseid. Ega see meie «pidutsemine» kolhoosi «predsedatelile» meeldinud ja pärast tuli palju pahandust. Mõninga vaheaja järel aeti meid vilja koristama ja hiljem ka peksma. Tükk tegemist oli sügisel umbrohtunud põllult linavarte väljakitkumisega ja nende kastelikku laotamisega. Kui pihlakad juba punased olid ja meile toidulisa andsid, tuli kartulivõtmine, herneste kogumine ning kapsaste ja naerite lehtede ja pealsete lõikamine. Kolhoosis põllutöödel sai käidud lume tulekuni. Iga tööl oldud päeva eest lubati tasuks 0,5 kg nisuteri. Selle koguse seljas koju viia, öeldakse, et ega härja suud saa kinni siduda, kes pahmast tallab. Esimees lubas eestlastel teha koristatud kartulipõldudel nn. järelnoppimist. Aga sibulaid, herneid ja nisuteri sai ka taskutes töö juurest ära toodud. Mis parata, hirm pika ja toiduvaese talve ees sundis meid tegema seda, mis meil kodumaal poleks pähegi tulnud, talvel tuligi ju kartuleid sõtkuda leivataigna hulka. Huvitav on märkida, et kolhoosniku kohustus riigi vastu oli 120 l piima, 75 muna, 16 kg sibulaid, 50 kg kartuleid, 40 kg liha. Lisaks veel maks õueaiamaa eest ja lehma pealt. Septembri keskel tegi korraks külma ja puistas isegi lund maha. Aga see sulas mõne päeva pärast. Kogu oktoober oli tujukas. Päeviti oli vihma, siis jälle külma ja lundki. Esimene varajane paks lumi muljus maha palju nisu-ja kaerapõlde, täitis kartulivaod vee ja poriga ning herved läksid põllul läppama. Ka kastelikku pandud linad jäid osalt väljalt koristamata. Enne venelaste suurt pidupäeva, 7. novembrit, muutus ilm pidevalt külmaks ja lumigi jäi maha. Seekord toimus alevi kesine, ilma loosungiteta paraad, majadel lehvisid mõned harvad lipud. Sööklas anti tasuta suppi, ainult taldrik, lusikas ja leib pidi omal kaasas olema. Pidupäevakõnes, mis raadios edasi anti, oli Stalin ütelnud, et sakslased

on küll vallutanud mitmeid tähtsaid linnu, aga varsti tuleb pidu ka meie tänavale. Kas tõesti on venelased oma võidus nii kindlad? Lõunas ju langeb üks linn teise järel ja sakslased on jõudnud peaaegu Volga äärde välja. Kui tõesti peaks juhtuma, et «pidu tuleb meie (s. o. venelaste) tänavale», siis venib meie kojusaamiseunistus kaugesse tulevikku.

7. novembril suri meie vastasmajas elanud ainus täisealine mees, kes meiega oli toodud siia Verhošžemjesse – Kodila mõisa omanik, 60aastane Gustav Zimmermann. Räägiti, et alatoitluse tõttu. Ta maeti 15. novembril. Suurte külmade ja lume tulekul ilmusid metsast hundikarjad, kes kimbutasid kolhoosi lamba- ja vasikalautu ning hirmutasid hiliseid külavahel liikujaid. Sellesama 1942. aasta talve hakul toimus minu elus põhjalik muudatus. Minust sai kohalikus keskkoolis saksa keele õpetaja.»

Aastavahetusel olin saanud 20aastaseks. Samas koolile kuuluvas majas, kus meie elasime, oli üks tuba ka Moskvast evakueeritud ja nüüd Verhošžemje keskkoolis kirjanduse õpetajana töötava Maria Gnesina jaoks. Ta oli suurlinlike maneeridega, kohalikest õpetajatest tunduvalt paremini riides keskealine naisterahvas. 1942. a. sügistelvel hakkas ta mulle rääkima, et tulgu ma nende kooli saksa keele õpetajaks. See koht olla koolis vakantne. See ettepanek oli mulle liiga ootamatu ja tekitas suuri kahtlusi. Olin ju just enne küüditamist lõpetanud gümnaasiumi ega olnud kindel, kui hästi ma seda saksa keelt oskangi. Õpetamise kogemusi mitte mingisuguseid, vene keele oskus ka nigel. Sellepärast polnud julgust ja keeldusin. Pakkusin välja prouade Ema Külvi ja Ernestine Valguta kui kogemustega pedagoogide kandidatuuri. Nähtavasti aga pidas NKVD kohalik ülemus neid liiga nõukogude korra vastasteks ja nende kandidatuuri ei toetanud. Mõni aeg hiljem tuli õpetaja Gnesina sama jutuga mind uuesti õpetajaks keelitama. Sel korral ta ütles «Aga te hakkate 500 g leiba saama.» Ja see asja otsustaski. «Proovin mõnda aega,» mõtlesin. . .Läksingi proovima. Mõne aja pärast kutsuti parteisekretäri juurde. Nähtavasti peeti mind, valgete patsikeste ja küllaltki lapseliku olemisega noort tüdrukut alles kodanlikust mõttelaadist vähe rikutuks ja sellepärast polnud ka takistusi. Eks koha vastuvõtmise kasuks rääkis ka see, et kindel tubane töökoht ja pole vaja joosta kolhoosi ühelt põllult teisele. Sadagu või vihma ja lund ning iga ülemus võib su peale karjudes saata tegema hoopiski vastumeelset tööd. Pealegi oli kolhoosist saadav töötasu üpris nigel. Nagu öeldud, võis aastase tasu seljas ära tuua. Ma küll ei mäleta, mis kuupäev see võis olla, aga igal juhul oli paks lumi maas, kui läksin esimesel päeval koolimaja uksest sisse. Muide, 1942. a. tuli Verhošžemje kandis lumi

maha juba septembri keskpaiku. Ka sel aastal jäi hulk nisu, kaera, herneid ja linu lume alla. Üldse oli see talv ka kohalike inimeste elus üks kõige raskemaid. Oli kuidagi kõrge tunne minna umbes 401le 5.–6. klassi vene lapsele õpetama selle riigi keelt, kelle vastu nende isad ja vennad rindel võitlesid. Koolimaja oli pikk ahjuküttega kahekorruseline ülelubjatud telliskividest avarate akendega hoone. Talvel köeti ahje kaks korda päevas, sest puud olid toored, ilm külm ning lapsed ja õpetajad olid üleriietes. Õpetajad olid peamiselt naised ja mõned rindelt tulnud haavatud mehed. Õppetöö oli ühes vahetuses. Koolil sööklat ei olnud. Elekter oli algul väga nõrk, pärast kadus hoopiski. Alevis oli elektrivalgus ainult mõnes majas ja seegi väga nõrk. Koolimaja asus asula samas servas kus meiegi elasime. Samas lähedal oli ka teine palkidest ühekordne maja kus olid põhiliselt algklassid. Arvatavasti olin selles koolis kõige noorem õpetaja. Enamik kolleege suhtus minusse üldiselt hästi ja sõbralikult. Mõnega sain päris heaks sõbraks. Aga oli ka kaks sellist, kes armastasid tihti oma teadlikkust üles näidata. Muidugi sõltus see järjekordsetest rajooni ülemustest. Kui hiljem tuli uus parteisekretär ja hakkas nõudma valvsuse suurendamist, muutus ka suhtumine jahedamaks. Esimesel aastal oli mul 5. ja 6. klassis 12 tundi nädalas ja kooli raamatukogu. Ega palk ei huvitanud siis kedagi, sest selle eest ei saanud peaaegu midagi. Huvitas ainult leivanorm, see igatsetud 500 grammi. Lastega sain vaatamata halvale keeleoskusele siiski päris hästi hakkama. Tüdrukutele ma meeldisin, pikapeale sain ka poisid õppima. Ka sõja ajal olid koolis ülemineku- ja lõpueksamid, nõuti päris korralikult, rohkem reaalseid. Suvevaheaeg oli pikk, sest lapsed käisid kolhoosis tööl, õpetajad ka. Tähistati mai- ja oktoobripühi, koolipidusid sõja ajal ei peetud. Olid mõned kirjanike juubeliõhtud. Algklassides oli lapsi palju, 5.–7. juba vähem, 8.–10. paralleelklasse polnud. Et inimesed elasid väga vaeselt, said vanemates klassides käia vaid need, kel tõesti oli suur huvi õppida. Kutse- ja kõrgharidus oli ka ainus võimalus kolhoosist pääseda ning, passi saada... Sellepärast võin ka ütelda, et nii häid vanemate klasside õpilasi kui siis, pole mul kunagi enam olnud. 1942 a. lõpp oli väga tuisune. Ja külm. Seda jätkus kuni 1943. a. veebruarini. Ka kohalikke kimbutas nälg. Sööklast anti ainult vesist kapsalehesuppi. Turul olid hinnad tohutult kõrged, nii et väljasaadetute kehv rahakott nendeni ei küündinud. Pealegi oli enamik asju, mis toidu vastu sündis vahetada, juba ära antud. Meie pere küll soolata polnud, aga üldiselt pigistas elanikke soolapuudus. Praadimised ja keetmised tehti kõik ilma soola ja rasvata. Soola said vaid need, kel oli viia varumispunkti kuivatatud seeni. Leivataigna sisse riiviti kartuleid. Poeleib oli sageli täis sõklaid ja kliisid. Jah, nüüd oskasime hinnata kodumaa puhta leiva

maitset. Suur puudus oli ka petrooleumist. Rein Vare märkmikus on kirjas, et 1942. a. lõpukuudel ja uue aasta alguses maksid turul toiduained järgmiselt: jahupuud 1300–1500 rbl., kartulipuud 500 rbl., vasikaliha 120 rbl./kg, või nael 180 rbl./kg, paastuõli 320 rbl./kg, mesi 350 rbl./kg, piima tšetvert (3 l.) 120 rbl., suhkur Kirovis 500 rbl./kg, muna kümme tk 65 rbl., porgandi tükk 4 rbl., kapsapea ja kurk 6 rbl., peet 15–20 rbl., tikutoos 15–20 rbl., villapunt 250 rbl. jne. Ainult sööklast sai veel 40–50 kop. eest portsjoni vesist kapsasuppi. 1942. a. jõule pidasime ühiselt. Käisin Kurenje küla eestlastel külas. Laulsime ühe küünlaga ja paberist lõigatud eheteaga kuuse juures jõululaule ning soovisime üksteisele häid pühi. Aga juba möödunud aastal olime lootnud, et seda uut aastat võtame vastu juba kodus. Ehk vähemalt nüüd toob järgnev aasta mingi muutuse. See oli meie kõigi unistus, et saabub kord ometi pikisilmi oodatud pääs kodumaale. Pikast piinavast näljatundest päästis meid kevad, mil jälle hakkasid põld, mets ja heinamaa andma nõgeseid, naate, hapuoblikaid, jänese kapsaid, seeni, marju. Mõned lõõpisid, et rohkest rohusöömisest muutume ka ise loomadeks. Juba kaks ränka talve olime siinsele külmale ja näljale vastu pidanud. Ainult mõned nõrgemad olid varisenud võõrasse mulda. Muide, 1942. a. kevadtalvel olime saanud isa aadressi. Hakkasin kirjutama – iga nädal üks kiri, järjekorranumber peal. Jutt ikka üks ja sama – kus elame, mida teeme. Mais tuligi isalt vastus, venekeelne, väikesel paberitükil, võõra käega kirjutatud. Teatas, et on invaliid, oli pununud viiske, nüüd päevnik, oli kätte saanud mu kirjad nr. 3 ja nr. 6. Mõne aja pärast saime teise kirja. Ka tema kirjutas ühte ja sama, oli rõõmus, et me oleme elus ja terved ning et väikevend Heiki käib koolis. Kirjutasin visalt, aga enam ei jõudnud päralt midagi. Teised kirju ei saanud. 1943. a. suvel olime õpetajate ja õpilastega tööl kolhoosis «Krasnõi Partisan». Käisime heinatööl, rohisime naereid ja kartuleid ning olime viljakoristustööl. Ennenägemata nagu sirbiga viljalõikamine oli meile ka selle peksmine hobumasinaga. Augustis kohustati kõiki alevi inimesi minema 12. tunniks päevas kolhoosi koristustöödele... Sellel põllul, kus möödunud suvel oli linapõld ja mille kõrvalt saime ohtrasti kukeseeni, oli nüüd lennuväli. Kolhoositööst osavõtmise eest maksti meile ja õpilastele tasu viljas ja see oli rohkem sümboolne. Kolhoosnikud said toiduks ka linaseemnekooke. Mäletan, et kodumaal viisid talumehed neid tarvitajate ühisusest loomasöödaks. Üldse olid kolhoosnikud sunnismaised, passe neil polnud. Ka meil väljasaadetutel polnud neid, oli «udostoverenie». mida oli piinlik näidata. Passid olid ainult teenistujatel ja alevi töölistel. Juunis oli pr. Külvi võetud tööle kolhoosi «Krasnõi Partisan» sekretäriks. Kuna eestlastel oli kolhoosis ausate inimeste maine, värvati ka teised

Kurenje külas elavad täiskasvanud eestlased tööle lattu vilja sorteerijateks. See kindlustas neile kolhoosist ka mõnikord jahu saamise. Juba varem olid endale tööpaiga saanud pr. Kalde kaupluse «lavkasse» meierei peti ja läbiaetud piima müüjaks, pr. Maidre sööklasse nõudepesijaks, prouad Kull ja Maalmeister puusaagijaks, pr. Rent koristajaks. Noorukiealistest poistest olid Kalju Järv teises külas sepana, Kalde Ülo ja Külvi Kalju meierei töökojas võikastide kokku lööjatena. Väino Suik koos Hannoga tööl meierei katlamajas ja sepapajas lukksepaaks. Rein Vare ja Ülo Johansoo läksid hiljem kingsepa õpilaseks. Need, kes olid tööliste kirjas, said ka tööliste leivakaardi ja sellega ka 500 g leiba päevas. Juuli alguses kutsuti meie Hanno, Väino Suik ja Ülo Kalde kümnapäevastele sõjaväelistele õppustele. Need toimusid küla spordiväljakul. Inimesed ootasid sõja lõppu, et mehed ei peaks rindele minema ja et saaks lahti tülikatest üürilistest. Nagu me oleksime ise tahtnud neile koormaks kaelas olla! Kui 1941. ja 1942. aastal tungisid sakslased Venemaale kiiresti edasi, siis 1943. a. võtsid venelased järjest uusi linna sakslastelt tagasi. Mõtetesse hakkas vägisi tükkima, et meie kojusaamine lükkub sõjaõnne pöördumisega kaugesse tulevikku. Ja ega vist sõjale enne lõppu tulegi, kui sakslased on ka Eestimaalt välja aetud. Ega me siis sellele eriti ei mõelnudki, missugune elu meid Eestimaal venelastest «vabastajate» all ootab. Koduigatsus oli aga suur küll.

Meile ulatusid kuuldused, et Stalingrad on maatas ja seal peetakse lahinguid iga tänava ja vareme pärast, kestsid selles Volga äärses linnas lahingud veel 1943. a. veebruarini. Siis tegid venelased ümber linna suure koti ja võtsid vangi üle 300 000 sakslase. Nüüd juuli lõpul saime teada, et Verhošizemje keskkooli hoone tuleb teha vabaks Stalingradi lahinguis haavata saanud sakslaste haigla jaoks. Meie koolimaja ümber tehti kõrge plank, nurkades kõrged vahitornid. 1. oktoobrist alustas keskkool õppetööd vana algkooli maja ruumides. Nüüd tuli õppida kahes vahetuses. Selleks ajaks oli keskkoolis õpilasi vähem. Vanemate klasside poisid olid osalt võetud sõjaväkke. Paralleelklassid olid veel ainult seitsmenda klassini. Sel 1943. aastal hakkasid eestlaste lastest koolis käima ka Vivian ja Rein Vare ning Valguta poisid. Maja oli madal palkidest hoone küla serval lagedal väljal, seal lähedal, kus elasime meiegi. Kuigi lapsed pidid käima kahes vahetuses, ei tulnud sellest midagi välja. Kuna mingit valgustust peale «seasilmaks» nimetatud lambikese polnud ja õpetaja ei näinud kõiki õpilasigi, jäid teise vahetuse viimased tunnid pimedal ajal ära, sest lapsed ei julgenud pimedas koju minna, sest talvel liikus palju hunte. Järgmiseks talveks haigla likvideeriti ja meie saime oma koolimaja tagasi. Juba suvel oli meie pere kolinud

koolimaja lähedal elava õpetaja Olga Spiridonovna Repina elumaja vabasse tuppa. Võrreldes eelmise korteriga oli see palju parem. Korteri perenaine oli lesk ja lastetu vanem naine, kes oli tsaariajal lõpetanud gümnaasiumi. Tema maja juures oli üsna suur juurviljaaed, millest ta osa andis meie kasutada. Saime seal kasvatada talveks kapsaid, kaalikaid, porgandeid ja muid aedvilju. Huvitav, et siinkandis ei olnud ühegi maja juures viljapuid ega marjapõõsaid, ka lilli mitte. Ainult meie perenaise aias kasvas rajooni ainuke lill – punane pojeng. Suviti võtsime perenaisega ette pikki seene- ja marjaretki, sest alati polnud õpetajad kolhoosis tööl. Huvitavalt rääkis ta selle paiga ja õpetajate endisest eluolust. Kord käisime temaga 30 km eemal asuvas Grebeni külas, kus elas tema kooliõde. Külaskäik seostus kasulikuga. Seal oli suurtes metsades, mis ulatusid kuni 50 km kaugusel asuva Kotelnitši jaamani, tohutult pohli, ilusaid ja jämedaid. Ennem polnud selliseid näinud. Perenaise kooliõde oli tolleaegsete mõistete kohaselt rikas inimene. Tal oli lehm ning ta ei pruukinud nagu kolhoosnikud sellest osa riigile anda. Koore ja võiga tehtud rikkalikud kartuliroad on eluks ajaks meelde jäänud. See oli 1944. a. kui olime juba nii jõukad, et võisime soolaga keedetud kartuleid enam-vähem vabalt süüa. Tahaks mainida, et eestlaste heaolu sõltus põhiliselt just sellest, kui palju suudeti kartuleid kasvatada. Algul anti emale õpetajate kartulipõllust riba. Maa oli väetamata, seeme väga vilets. Sama palju kui olime maha pannud, sama palju võtsime ka sügisel üles. Järgmisel aastal kaevasime uudismaalapikesi siin ja seal, kuid tavaliselt leidsid need järgmisel aastal uue omaniku. Tuli jälle leida uus koht. Kindlalt jäid endale maja ette ja teisele poole teed kaevatud tükid. Sealt hakkasimegi kartuleid saama. Olime õppinud tundma kõiki kohalikke söögiseeni, ka neid, mida me kodumaal põlastasime. Need osutusid päris maitsvateks. Seeni kogusime väga palju, värskelt söögiks, talveks soolamiseks, samuti oli neid vaja kuivatada, et saada soola. Mõtlesime tihti emaga, kuidas me varem ei osanud hinnata hüvesid nagu näiteks klaaspurk. Kõiki toiduaineid hoidsime savipottides. Hiljem sai muretsetud ka mõned puunõud. Sellesse sõbralikku majja jäime elama neljaks aastaks. Siis tuli sinna perenaise õde. 1944. a. jaanuaris suri Verhošizemje haiglas tiisikusse (loe! nälga) 34aastane Sinaida Zõbina. Temast jäi maha 4 alaealist last, kellest vanim lia oli 14aastane, Mstislav aga kolmene. Nende edasine elu oli lastekodudes, kuhu nende jäljed meie silmist ka kadusid. Teadsime, et vanemad lapsed lia ja Boriss saadeti meie rajooni Verholipovo lastekodusse, kaks nooremat aga kuhugi mujale. Kui ma juba Sovetski linnas olin, külastas meid vahetevahel nende sealne õpetaja. Tema abiga oli lia mitmele poole kirjutanud, soovides vendi üles

leida, aga vähemalt 1954. aastani polnud see õnnestunud. Nende vanavanemad olnud Petserimaal kooliõpetajad. Edasi pole me neist midagi kuulnud. 2. märtsil tabas Rapla kellaspea Ernst Keigla peret veel teinegi kaotus. Ema järel kanti surnuaiale ka pere vanem poeg Udo. Suri tiisikusse. Varem oli Belaja Holunitsast tulnud teade, et seal oli surnud Otto Timberg Kuusiku Altveskilt. Kalju Külvi kirjutab oma päevikus, et eestlased käisid pidevalt kohalike juures kuulamas raadiot, et saada teada, kuidas rinnetel sõja käik läheb. Jaanuari alguses murdnud venelased läbi Leningradi blokaadi ja lähenevat Narva suunas Eesti piirile. Et Narva pidi põlema, sellest kirjutanud pr. Niimannile tuttav mobiliseeritu. Punakotkad käinud pommitamas peale Narva ka Tapat, Kiviõli, Tallinna. Pr. Niimannile tulnud kirjas olnud mainitud, et sakslased mobiliseerivat kõik järelejäänud Eesti noored ja saatvat need Narva alla. 10. aprillil võeti 18aastaks saanud Ülo Kalde sõjaväkke, aga saadeti Kotelnitšist tagasi tervist parandama. Kopsud olevat haiged, aga peagi läks ta uuesti. 19. mail lõppes kooliaasta ja õpetajatel algasid vabad päevad. Aga neidki tuli kolhoosi abistamisega täita. 1. maist oli meie endine töökoht kolhoos «Krasnõi Partisan» jagatud külade kaupa kolmeks: Kurenje, Popovštšina ja Lõžina. Kurenje eestlased jätkasid esialgu tööd sealses kolhoosis. Hiljem aga hakkasid Maimu, pr. Külvi ja pr. Vare tööstuskombinaadis kohalikust jämedast lõngast sokke ja kindaid kuduma ning kampsuneid heegeldama. Kalju oli neile meierei töökojas selleks tööks vajalikud vardad ja heegelnõelad meisterdanud. Nüüd, said ka nemad endile tööliste toidukaardid. Nüüd, kus rinne oli meist kaugele läände läinud, muutus kohalik elu ja liikumine natuke vabamaks. Aga toiduainete hinnad püsisid ikkagi kõrgel. Poodidestki polnud suurt midagi osta. Leiva ja palga kättesaamine muutus aga üsnagi raskeks. Nende sabas tuli seista mitmeid tunde. Ja ega iga kord neid sel päeval ei tulnudki. Siiski peab ütlema, et õpetajad ja arstid said palga alati kätte ettenähtud päevadel. Augustis saime teada, et juulikuu lõpus olid venelased Narva pärast kuid kestnud pommitamisi ja suuri inimkaotusi tagasi vallutanud. Linnas ei pidavat enam kivi kivi peal olema. Eesti väeosadki, nagu frondilt kirjutasid meie naistele tuttavad mobiliseeritud, olnud jõge ületamas. Septembri keskelt kuni oktoobri lõpuni läinud nad lahingutega kiiresti Emajõe tagant kuni Kuressaareni välja. Raskusi olnud ainult Sõrve sääre kättesaamisega. Alles novembri lõpuks saadud viimanegi „sakslane” sealt merre aetud.

Pärast lahingute lõppemist sünnimaal kasvas lootus peatselt koju saada. Kohalikud võimumedes andsid selleks igati lootust, aga keelitasid seni võidu heaks hästi ja rahulikult töötama. Aga kas siis pääsemise lootus

lasi tööd teha, kui mõte oli juba kodus? Kui saime teada, et septembris oli Eesti põhiliselt «vabastatud», kirjutasid kõik siinsed sugulastele-tuttavatele kirju ning jäadi ärevusega vastust ootama. Vene ajalehtedes oli trükitud, et Eesti on päris inimtühi. Enamik elanikkonnast olevat Saksamaale tööle saadetud. Meie saatsime kirja Teramatsile lootes, et kes meie vanaema ikka välismaale pidi saatma. Ja hakkasid vastused tulema. Enamvähem kõigil olid omaksed alles. Suuri raskusi oli pakkide saatmisega, aga needki hakkasid tulema. Esimese sai kolme lapse ema, kellele oli seda tõesti väga vaja. 1944. a. sügisel käisid kõik meie naised selle paki sisuga heldimusega tutvumas. Ammu polnud näinud kodukeedetud seepi, seapekki ja kodukootud kleidiriiet. Tulid pakid teistelegi, vist peaaegu kõigile. Meie mahajäetud vara oli viidud Teramatsile. Sealt saadeti meile riideid, toiduaineid ja seepi. Palju vaeva sai pakkide saatmisega näha tädi Marta. 1945/46. aasta talvel oli rajoonis suursündmus: igale õpetajale müüdi 4 m puuvillast riiet. Mäletati, et viimati müüdi riiet vabalt umbes 1928. aastal. Ümbruskonna rahvas käis seda imet suure huviga vaatamas. Kuna järgmisel aastal hakkas tasapisi ka poodidesse sitsi müügile tulema, huvitusid inimesed nüüd ka palga suurusest. Elav kirjavahetus sugulastega hoidis meid kursis kodumaa ja Rapla eluga. Aeg aga venis. Kuigi Eesti oli ammu «vaba», Ülo Kaldegi Kuramaal 1945. a. märtsis langenud, Hitler mürgiampulli katki hammustanud ja sakslased 9. mail lõplikult tingimusteta alla andnud, ei olnud meie kojusaamisest kuulda midagi. Tõsi, sõja lõppemise järel hakkas küll meie küüditatute elu pikkamööda paranema. Stabiliseerus elukoht, aegamisi hakati taas jalgu alla saama ja uute tingimustega kohanema. Enam inimesed ei tahtnudki rohkem hädaldada kogu selle viletsuse ja häda üle, mis neil siin Venemaal oli nende aastate jooksul tulnud näha. On ju eestlane selline sitke ja vastupidav, kes oma töökust ja oskusi abiks võttes kohaneb kõigiga ning tuleb toime igasugustes olukordades. Külvati vabadele jäätmaatükkidele otra, kaera, aedvilja. Hangiti isegi jäneseid, kitsi jt. väikeloomi. Poest oli juba üht-teist saada. Toiduainete hinnad polnud enam nii kõrged ja turg täitus aegapidi ka kaubaga. Vaevama jäi aga tunne, et sul pole oma kodu ja elad ikkagi mingi allüürniku seisuses. Ängistus oli hinges ka selle pärast, et kohutav ülekohus oli meilt võtnud perekonnapea. Imelik oli see, et korpusepoiste kirjadest paistis teatud uhkustki kodu fašistidest puhastamise pärast. Kas tõesti oli endistest tõsimeelsetest isamaalastest saanud «komud», kes mõtlevad venelaste propaganda väljenduste vaimus. Jälgides siinsetegi eestlaste mõttelaadi, oli seegi muutunud. Varem rõõmustati sakslaste kiire edu üle, nüüd aga venelaste võitude pärast. Kuidagi imestama panid meid ka mobiliseeritute kirjad, et

Eesti poisse võeti kodumaal vastu lillede, «ahvi» ja pudeliga. Tore oli muidugi see, et peale Tartu, Tallinna ja Narva olevat Eestis purustusi vähe ja kodukandi majad ja inimesed täie tervise juures, õieti polnudki meile küüditatutele tähtis, kes meile avab tagasitee kodudesse. Peaasi, et see tuleks kiiresti. Siis ei osanud me veel arvata, et kodutee tehakse meile lahti alles pärast Stalini surma enam kui 12 aastat hiljem. Ei saa jätta kirjutamata ühest inetust ja alatust teost eestlaste kallal, 1943.a., aga peamiselt 1944., ka 1945. aastal organiseeriti neis Kirovi oblasti rajoonides, kus elas väljasaadetud eestlasi, rahvavaenlaste ja vandenõulaste otsinguid. Minu teada kutsuti NKVDsse kolm inimest, keda meelitati, keelitati ja ähvardati ka. Pandi ette, et siin on paber. Kirjuta, kes kirub, kes mida räägib. Kes neist kutsutuist veetis NKVDs öhtu, kes öö, kes käis üks kord, kes mitu, see sai alles pikapeale teatavaks. Olid nad ju andnud allkirja, et ei räägi sõnakestki ei emale, vennale, õele ega pojale. Mis seal rääkida juuda hõbeseeklitest – lubati puhas pass ja tagasisõit kodumaale! Meie rajoonis see üritus ei õnnestunud, mõnes teises aga kahjuks küll. Piisas kaebaja mõnest tühisest sõnast, kui sepitseti lausa fantastilised süüdistused. Milles küll polnud inimesed süüdi: olid õnnestanud riigikorda, teinud vastupropagandat, tahtnud ette valmistada riigipööret- (metsas sae ja kirvega!). Räägiti, et rajoonides, kus see ettevõtmine korda läks, said ohvitserid aukõrgendust ning neid viidud üle oblasti peale. Kuna haritud õpetajatest oli suur puudus, hakati laialdaselt organiseerima kaugõpet. Siis küpseski minu otsus mitte lasta ajal asjatult raisku minna. Pealegi olid mul kogu aeg meeles isa viimased sõnad Keila jaamas: «... õppida saab igas olukorras». Teadsin, et oblasti pealinnas Kirovis asus Lenini nim. Pedagoogiline Instituut. Kuna edasiõppimine huvitas mind väga, hakkasin 1945. a. süstemaatiliselt õppima vene kirjandust, vene ajalugu, geograafiat, marksismi-leninismi. Meie rajoonist pidi 1946. a. alguses ilmuma kirjandit kirjutama 30 inimest, tuli 3. Eksamid toimusid kohapeal. Kirjutasin teemal «Vene rahva patriotism kangelasloos Igori sõjaretkest». Pärast seda korraldati, siis ilmus veel mõni üritaja. Ka ajaloo ja geograafia sisseastumiseksamid toimusid meie koolis.

Eelmises, «Rapla Teataja» numbris oli vihjamisi mainitud Stalini surma 1953. a. Selleni aga voolas Verhošžemje küngaste nõlvadelt Vjatka jõge mööda alamjooksul asuva Kaarna kaudu Volgasse oi kui palju vett. Piinavalt rasked koju pääsemise lootused lükkusid aasta-aastalt ikka edasi. Sellest pikast ooteajast aitas küüditatud muidugi üle saada see, et kohe pärast Eesti «vabastamist» muutus kirjavahetus kodumaal elavate sugulaste ja tuttavatega mingil määral päris normaalseks. Ikka tuli ühele või teisele perekonnale teateid kodustest sündmustest. Neid ei peetud ainult enesele, vaid räägiti kõigile. Järjekindlalt kandsid kirjadega tulnud sõnumid oma märkmikku ka Rein Vare ja eriti Kalju Külvi. Nii olen koos Meela meenutustega nii mõndagi talletanud oma kirjatükki ka nende poolt kirjapandust. Nõukogulaste poolt Jaan Rütmani asemel ärijuhiks määratud Martin Leidtorfi olevat saksa ajal kohalikud omakaitseelased maha lasknud. Sakslaste ja venelaste vahelisest kahuriduellist oli 1941. a. Rapla kirikutorn pihta saanud ja mürisk aknaluukide kohalt müürist tüki välja löönud. Nüüd olevat see jälle terveks tehtud. Peale maha põlenud arstimaja alevi rohkem purustusi polevat. Paljud koolivennad - nagu Udo Tendal, Alfred Pärn, Endel Andok, Volli Villandi ja veel mitmed teised olevat läinud relv käes pealetungivatele venelastele vastu ja langenud. Hiljem, kui punased Raplast minema kihutatud, maetud nad suurte auavaldustega ümber Rapla surnuaia peavärava lähedale. Nende haudu saavat emad - isad ainult väga tagasihoidlikult korras hoida. Sakslased vabastanud ametist kõik endised Harjumaa Progümnaasiumi õpetajad. Aga mis neist saanud, sellest ei kirjutatud. Ülo Kalde kirjas ühele siinsele töökaaslasele oli mainitud, et tema vanem vend Arvi pandud Rapla Tarbijate Kooperatiivi direktoriks. See tähendab, et klassivend oli tõusnud tähtsale ametipostile. Kõik Uusküla talud (küllap muudki Eestimaa talud), ka onu Otto Teramatsi vähendatud 30 ha suuruseks ja peremeestele pandud peale nii suured maksud jm metsa ülestegemise normid, et pigistanud hinge kinni. Talumees pidi ju lõpuks ükskord aru saama, et ta kas läheb «vabatahtlikult» vastu tahtmist kolhoosi või saadetakse maksujõuetu kolhoosikorra vastase «kulakuna» Siberisse. Nii olevatki Uuskülas kolhoos, nimi «Vaprus» ning külarahvas selles kõik kolhoosnikud. Hobused, veised, sead, lambad, isegi kanad, vili, hein, põhk ja enamik liikuvat varandust tulnud vabatahtlikult kolhoosi ära anda. Ainult üks lehm, siga, paar lammast ja mõned kanad võinud iga pere jätta oma lauta. 0,6 ha suurusel õue-aiamaal võivat talurahvas kasvatada natuke kartulit, odravilja ja aiasaadusi. Varsti pärast kolhoosi minemist arreteeritud mingi väljamõeldud süüdistuse ja pealekaebamise tõttu Eiku ja Toomari peremehed ning Metskülast Viita peremees. Nüüd võis Rapla ajalehest Ühistöö) lugeda EÕRL «Memento» avaldust, kus on mainitud, et

1949. a. 25. märtsi küüditamise ajal viidi Raplast ära 35 nn. natsionalisti ja 77 kulakut ehk 2,7% valla elanikest. Nende hulgas saadeti Karaganda oblasti Leninski rajooni ka klassiõde Terese Sommer Allas koos tütre Kristaga. Samas «Memento» teates oli märgitud, et 1949. a. küüditatutest olevat Kirovi oblasti Verhoštšženski rajooni välja saadetud 1882. a. sündinud «kulak» Juhan Siimastel Varbola vallast ja sama oblasti Slobotskoi rajooni 1906. a. sündinud Vigala valla «kulak» Mari Pikani. Sellised teated Meela kõrvu Verhošžemjes elamise ajal küll ulatunud polnud. Ta peab seda EÕRL «Memento» Raplamaa osakonna teabe- ja ajaloo toimkonna poolt koostatud nimekirjas eksituseks.

Järjekordsel külaskäigul Tööstuse tänavale ulatas Meela mulle koolivihiku, kuhu ta oli ise kirja pannud oma meenutusi eestlaste tegemistest Kirovi oblastis. Arvan, et ongi kõige sobilikum anda seda edasi just Meela enda sõnadega:

«Elu-olu oli muutunud paremaks. Enamik oli end saanud viisakamalt riidesse panna (pakid!), suuremad kõhumured möödas (kartuleid oli), taheti midagi ka hinge jaoks. Otsustati korraldada rajooni kultuurimajas (endises kirikus) eestlaste kontsert. Pr. Külvi oli saadetud Eestist eelseisva laulupeo noote. Kuidagi oli meile sattunud palju lauluhuvilisi inimesi. Laul oli ka aastaid olnud meie vabade õhtute sisustajaks. Laulsime heinamaale minnes ja sealt tulles, vahel suveõhtuti kokku saades. Poisid olid õppinud lõõtspilli ja kitarrimängima. Ja nii hakkaski meie väike segakoor õpetaja pr. E. Külvi juhatusel harjutama. Selgeks saime «Tuljaku», «Oh laula ja hõiska» ning veel paar laulu. Poisid tegid papist kihilipsud ning õppisid selgeks mitmehäälseid ennesõjaaegseid lööklaule, mida nad saatsid kitarriga. Nii see pidu siis juunis toimuski ning läks väga menukalt. Rahvast klubis oli palju. Algus oli täiesti kombekas: üks meie koolilaps deklameeris laulu Stalinist. Neljahäälset koorilaulu esitati seal esmakordselt, vanemad inimesed mäletasid midagi taolist kunagi kirikus kuulnud olevat. Tüdrukud laulsid duette. Kõige suurem menu oli noormeeste esinemisel. Imestati, et üks meesterahvas üldse kaine peaga laulma hakkab. Seda olid seal ikka tüdrukud teinud. Lühidalt — meie olime rahul ja publik ka. Kõigele krooniks kirjutas üks noor koolmeister kohalikus kaheleheküljelises lehekeses kiitva arvustuse, õnneks oli see kiitja-arvustaja äsja demobiliseeritud sõjamees ning asi piirdus noomitusega, samuti pahandati kultuurimaja juhatajaga: öeldi, et eestlased võivad kultuurimajas koos teistega esineda, aga mitte eraldi ega eesti keeles. See pidu oli meie eestlaste kogukonna elu päris kenaks lõppvaatuseks. Hakati lubama kodumaale tagasi sõita neil lastel ja noortel inimestel, kes

1941. a. olid olnud alaealised. Sama aasta sügisel (1946, H. T.) läksid ära pr. Kalde tütre Iviga, Johansoo ja Vare lapsed, Vello Kull, Helgi Maidre, Kalju Külvi, Ants Valguta. Järgmisel aastal ka Endel Keigla ja Heiki Rütman. Enamik neist saadeti 1949–1950 uuesti Kirovi oblastisse tagasi, aga mitte kõik ei sattunud enam Verhošžemjesse. Neid, kes olid sõjaväes (vennad Johansood) ei leitud üles, kipsis Endel Keiglat (põdes luutuberkuloosi) ei lubanud arstid välja viia. Mõni leidis tööd rajooni teises paigas. 1947. a. otsustas Selma Vare salaja Eestisse sõita, et korraks lapsi näha, aga arreteeriti jaamas ning saadeti kolmeks aastaks laagrisse (see oli tavaline karistus asumiselt põgenemise eest).

Pean vajalikuks siia vahele lükkida kahe Raplast pärit Meela saatusekaaslase meenutusi. Silvia Lillemaa, kes oli asuma määratud Belaja Holunitsa alevisse, kirjutas: «1946. a. tulid Eestist alaealistele sugulased järele. Ja ka meie, täiskasvanud, hakkasime ükshaaval «ära kaduma». Mina tulin 1946. a., ei passi ega midagi. Sain ka selle kuidagimoodi. Ka ema Arma Jänes tuli. See olemine siin Eestiski oli väga keeruline. Töötasime Tallinnas. Mind arreteeriti 1948. a. oktoobris, ema detsembris. Sain 3 aastat laagrit. Istusin pool aastat Patareis ja siis Sverdlovski oblasti kolmes laagris: Beresniki ehituslaagris, Tšõrma metsatöölaagris ja Tšusovi kivitööstuse laagris. Ema oli Harku laagris. Kasuisa, Rapla advokaat Jänes, oli surnud 1943. a. algul Sverdlovski oblasti Sarõgino laagris. Minul oli laagrites väga raske – arvasin, et sealt ma enam tagasi ei tule. Poleks tulnudki, kui poleks Tallinnast pakke saanud. 1951. a. vabanesin ja saadeti määramatuks ajaks asumisele tagasi sinna, kust olin põgenenud, s. o. Belaja Holunitsasse. Meile anti vabadus 1958. a.» Telefonitsi kuulsin Ivi Kalde-Klaari käest järgmist: «Pääsenud Eestisse tagasi, hakkasin Tallinnas koolis käima. Elasin venna juures. Ema redutses kusagil Virumaal. Nii mind kui vend Arvit kutsuti sageli julgeolekusse ja nõuti aru, kus ema asub. Meie vastus oli alati üks ja sama: «Ei tea!» Aga kui sain 17 a. täis, mind enam koju ei lastudki, vaid saadeti mõne aja pärast tagasi Kirovi oblasti Muhhino laagrisse. Varsti tuli ka ema mulle vabatahtlikult sinna järele ja palus luba jääda minuga koos elama.»

Nüüd jälle edasi Meela kirja pandut: «Jaanuaris 1947 varises kirja kirjutades äkki kokku Marta Niemann, 41 aastat vana, kauaaegse Rapla kooliõpetaja Liisa Tiitso noorem õde. Jälle võib tõdeda, kuidas ekstreemsetes olukordades sageli avanevad inimestel nende varjus olnud iseloomujooned, kellel head, kellel halvad. Raplas elades oli ta täiesti tähelepandamatu – õmbles kenasid kleite alevi prouadele, ei muud. Verhošžemjes ilmnes tema tore huumorimeel, abivalmidus ja

soov ikka midagi ühiselt ette võtta. Tänu temale polnud me enam ka nii väga rääbaka väljanägemisega: ikka aitas ta midagi ümber teha, parandada, ise kõike naljaga vürtsitades: «Siin üks auk! Teeme siia ühe pompaduuritasku. Ja veel üks! Kes keelab meil neid taskuid rohkem tegemast, ongi huvitavam.» Aga kui heinamaal oli lõunavaheaeg ja külanaised jooksid koju lehma lüpsma, tellis ta meilt Maimuga tihti laulmist. Tema lemmiklaulud olid ikka kurvad. Eriti meeldis talle see ungari laul, milles räägiti: punamas näen kaugeid kaljuharju, kas näen kord jälle kodulinna torne? Täpselt sõnu enam ei mäleta, kuid lõpp oli selline: «Terviseid mult viigu tuvi valged tiivad minu armsamale minu kodumaale, öelgu talle valjult: «Elan võõrsil hästi!» Tasa-tasa öelgu: «Murdub minu süda!»» Ja nii läkski. Ning Niemanni Marta jättis endast järele suure tühemiku ja head mälestused. Võib ütelda, et 1947. aasta suvest alates lakkas aeg-ajalt eestlaste omavaheline suhtlemine, polnud enam jaanitulesid ega muid kokkutulekuid. Vähe oli meid järele jäänud, neistki osa mööda rajooni laiali, aktiivsemad lahkunud. Olime sattunud siia Verhošizemje vaesesse rajooni, kus enne sõdagi vaid osas külades söödi puhast leiba. Meie kasuks oli see, et kohe alguses ei pandud mõnele raskele tööle metsas või turbarabas. Samuti lõppes siin sõja ajal ka igasugune väikegi tootmistegevus, nii et raske oli mingit tööd leida, eriti naistele. 1942—1944 elasime korilase elu. Seened, marjad, igasugused taimed. Kõige maitsvamad olid kahtlemata osjad, kohalikus keelepruugis «pestõid». Niipea kui lumi oli sulanud, kirendasid juba varahommikul sügisel kündmata jäänud põllud lastest ja täiskasvanutest, kes korjasid vaevalt mullast nina välja pistnud taimi. Me kutsusime neid «lehmanisadeks». Seda pidi tegema hommikul vara, sest õhtuks olid osjad juba pikad ja kõvad. Kui korv täis, mindi kooli või tööle. Õhtul toimus saagi puhastamine, sest taime ots oli kaetud mingi kiletaolise korruga. Edasi pandi puhastatud osjad puukünasse, kus need hakiti kapsaraua taolise riistaga ja hiljem keedeti. Osjad sisaldasid palju tärklist ning on täiesti toitvad. Või ja munaga (kui neid sai) võisid nad päris maiuspalad olla.

See suur «pestõide» hooaeg kestis paar nädalat. Edasi tulid naat, nõges, oblikad. Ikka samuti, suur kausitäis kupatada ja jällegi künas hakkida. Oli ka midagi kõhtu täitvat. Praegu soovitavad taimetoitlased maltsa. Aga see ei maitsenud meile isegi siis. Just enne, kui 1942. a. kolhoositöö algas, kostitas mind Maimu Külvi kulinaarse uudisega: ristikheina õitest koogikestega. Koostis oli: õielehed, üks muna ja rukkijahu. Kui murrad pooleks, on nagu hobusepabul. Aga imehea — magus! Lahke valmistaja polnud kitsi, sõin mõnuga, aga pärast enam ei tahtnud. Ega ei teinud

enam ka. Suviti korjasid kohalikud põldudelt suuri kotitäisi hapuoblikate ja veel mingi taime seemneid. Neid lisati leivajahule. (Hoopis vastuvõtmatu oli leib, kui jahule oli lisatud linaseemneid.) Korjasin neid seemneid minagi, aga kui elu läks paremaks, andsin suure osa perenaise kanadele. Sama aasta sügisel, kui viisin vastuvõtupunkti kuivatatud seeni soola saamiseks, nägin seal purgis suhkrut. Kohe päris suhkrut! Sain teada, et klaasi nn. lükopoodiumi eest on võimalik saada niisama palju suhkrut. Kuulsin seda sõna esmakordselt. Sain teada, et see on karukella eoste kollakas peen tolm, mida vajati mingisuguse terasesordi valmistamisel aseainena. Pärisaine tootmise paigad olid sakslaste käes. Hakkasime siis Kikiga, s. o. Heikiga seda karukolda korjama. Tulles linapõllult oli kaasas alati korvitäis karukolda, mille hiljem ajalehele kuivama laotasime. Siis raputasime eosed välja. Sügiseks tulemus – pool klaasi. Järgmisel aastal jätkasime samas vaimus ning sügiseks oli – hurraa! klaasitäis igatsetud «lükopoodiumi» käes. Läksin siis vastuvõtupunkti. Seal öeldi aga, et nüüd saadakse vajalikku ainet juba kaevandustest ning nemad minu toodangut ei vaja. Küll oli pettumus suur! Kästi alles hoida, olevat väga hea beebipulber. Ei olnud siis beebisid, polnud vaja ka pulbrit. Mida öelda selle rajooni elatustasemest. Paremini elasid vanemad inimesed, kel polnud kolhoosi töökohustust, aga lehma veel suutsid pidada. Ja peab veel ütlema, et need vaesed maainimesed suhtusid küllalt lahkelt oma väikestesse taredesse paigutatud väljasaadetutesse, laenasid suurte tuiskude ja külmadega oma kasukaid ja viite neile, kes vaatamata tuisule-tormile pidid keskusesse oma kohalolekut märkima minema (alguses kolm, hiljem kaks korda kuus). Kaugus jõest (50 km Vjatka jõest) ja raudteest (50 – 60 km) hoidis meid ka üsna suurest õnnetusest. Meist umbes 200 km läänes asus Muhhino laager, mis varustas NKVD organisatsioone toiduainetega. Pärast võitu kuulutati välja amnestia ning laagris olnud, põhiliselt kriminaalvangid, lahkusid. Nüüd hakati nende asemele sinna tooma väljasaadetud eestlasi teistest Kirovi oblasti rajoonidest. Inimesed olid juba leidnud kohtadel oma olemise, mingi enam-vähem sobiva töö. Seetõttu oli barakkidesse asumine ja põllu- ning metsatööle üleminek raske küll. Laager muutus sovhoosiks ja sinna viidi põhiliselt need eestlased, kes asusid Vjatka jõe ääres ja keda sai viia jõearikuga. Kuna meie olime kaugel ühendusteedest, jäime paigale. Kõige olulisem oli vahest kõikide meie vastastikune heatahtlikkus ning vastupidavus.

Mitmetest rajoonidest läks noori ja vanemaid paljudeks rasketeks aastateks laagritesse Põhja või Siberisse, süüdistuseks riigikorra kukutamise plaan või muidu propaganda. Nii mõnigi neist ei tulnud enam

tagasi. Kui nüüd mõned räägivad, et eestlase põhiomaduseks ongi üksteise peale kaevata ja kadestada, siis arvan, et nii ikka üldistada ka ei saa. Meie püüdsime ikka üksteist aidata. Oli see sellepärast, et olime kõik maainimesed? Tahan sündmuste käigust ette rutates ütelda, et olime 1991. a. 14. juunil koos Vääna-Jõesuus, need, kes veel elus, oma kurba «juubelit» meenutamas. Meil ei jätkunud aega, sest nii palju oli meenutada ja rääkida. Ega ei räägitudki kuigi palju sellest halvast, mis oli olnud, mäletati head. Ja selleks ajaks juba aastates Erna Maalmeister, kes juba 1942. a. jaanuaris mattis oma poja võõramaa mulda, ütles: «Kas ma veel sellises paradiisis elada saan?» Jah, juba vanad filosoofid on öelnud, et elus on kõik suhteline! Leidsin Kalju Külvi päevikust 12. nov. 1945. a. tehtud sissekande: «Kuulsime, et pr. Raudmäe on surnud. Olla murdnud selgroo. Kukkunud kartulikottidega.» Kuna olin juba varem samast päevikust välja kirjutanud mitmeid Olga Raudmäe küüdikülas loodud laule, helistasin temaga Belaja Holunitsas küüdikülas olnud Silvia Rannale. «Pr. Raudmäe oli väga töökas, õmbles ja kudus ümbruse naistele kartulite eest asju. Läkski neid ära viima ja tuli külast kartulikutiga õlal tagasi. Tookord oli vihmane oktoober ja üle küngaste kulgev tee libe. Eks ta siis 20. okt. õhtul libisenud ja kukkunud kartulikoti otsa. Koju toodud vankri vahel ja hommikul suri. Mihkel Ranna hankinud külast härja ja matsime ta Belaja Holunitsa kalmistule.»

Nüüd, mil Meela oli kahe demobiliseeritud ohvitserist õpetajaga Verhošizemjes edukalt sooritanud Kirovi Lenini nim. Pedagoogilise Instituudi kaugõppeosakonna sisseastumiseksamid, oli talle taas avanenud võimalus teostada vahepeal kauaks maha matta tulnud unistus saada kõrgharidus. Instituuti astumise sooviavaldus ja Eesti Vabariigi gümnaasiumi lõputunnistus olid juba enne eksamite algust kohapeal kaugõpet organiseerivale töötajale ära antud. Ja kui nüüd tuli ka oblasti NKVDst ajutine asukohast lahkumise luba, võis ta juulis algava õppetöö alguseks takistamatult Kirovi linna minna. Nagu Meela on korduvalt rõhutanud, oli teda elus edasi püüdma tiivustanud just Keila raudteejaamas viimasel kohtumisel isalt kuulnud sõnad: «Kas me enam näeme, kuid kui inimene väga tahab, siis igal pool saab midagi õppida.» Ja Meela tahtis õppida. Väga tahtis. Aga küllap ei uskunud Jaan Rütman elutarga inimesena juba tookord NKVDlaste kinnitust: «Sõidate lahus, elama hakkate koos.» Nähtavasti aimas ta vaistlikult, et stalinlikku repressioonipoliitikat aitas küllalt kaua võidutseda lihtsaid vene inimesi lollitav üks lõputu vale teise otsa, «Läkski nii, et isa me enam ei näinud. Tema surmast kusagil Sverdlovski oblasti mingis numbriga vangilaagris 1943. a. saime imelikul kombel teada hoopis kodumaalt tulnud kirja

kaudu. Keegi võõras naine otsinud Rapla kirikus inimesi, kes tundsid Jaan Rütmani, ja teatanud, et tema matnud isa seal laagris maha. Midagi lähemat ta polnud rääkinud ega oma nimegi ütelnud, vaid kadunud rahva hulka. Nii see teade meile Teramatsi rahva kaudu ka Verhošizemjesse jõudis. Segast oli aga selles loos palju. Kui see naine oli ka ise traataia taga, siis kuidas ta sealt tulema sai?» arutles Meela. Aga selle ligi kuue aasta jooksul olid Eestist nn. väljasaadetud Venemaal palju sellist õppinud, mida neil kodumaal vaevalt oleks elus vaja läinud. Eelkõige õpiti, kuidas ka kõige väljapääsmatumates ja lootusetumates olukordades piltlikult öeldes mittemillestki edasi elada ja võita, eriti sõja-aastate aegset lõputult piinavat näljatunnet. Ja selle peletamiseks osata loodusest võtta, mis vähegi kõhutäidet andis. Said tutvust teha ka sajanditaguste, meie esivanemate aegsete põllutööviisidega. Ka õppisid nad lugu pidama vähenõudlike, aga üldiselt heatahtlike vene külanaiste vastutulelikkusest ja nende lihtsatest elutavadest. «Mis minusse puutub,» rääkis Meela, «siis olin enamvähem intelligentsete kooliõpetajate keskel õppinud päris perfektselt selgeks vene keele, iseõppimise teel täiendanud end saksa keele tundmises ja saanud hulga pedagoogilisi oskusi. Ka kõige väänikamate poistega toimetulemiseks. Huvitav on meenutada, et isegi sel päeval, kui 1953. a. märtsis teatati raadios, et «kallis isake» Stalin on surnud ja kui vene naised tagusid alevis päid vastu seinu ning halasid «kak nam dalše žit», olid ka tavaliselt kõige lärmakamad poisid harukordselt vaiksed. Ükski kaugus ei tundunud siin mail ületamatu. Nii asutasingi juulis esmakordselt minema instituudi ülemuste ette, jalas viisud, seljakotis saabaste kõrval pakk toidupoolisega. Verhošizemjast sinna Oritši raudteejaama, kus meid küüditatavate ešelonist maha võeti, oli 60 km auklikku ja tolmust teed. Selle kiiresti maha käimiseks kulus oma 10–12 tundi. Hea oli muidugi, et Maimu Külvi, ei tea, kas loaga või ilma, sättis end mulle teekaaslaseks. Koos juttu vestes ja arutades, kuidas kodumaal elama hakkame, lendas aeg ja tee kulus kiiresti. Et seda teed tuli küll eksamite andmiseks ja konsultatsioonide saamiseks kaugõppes käimise kahe aasta jooksul igasuguste ilmadega korduvalt läbi käia, siis on meelde jäänud üks eriti raske käik. Külma oli 40 kraadi ümber ja möllas tohutu torm, nagu neid siin Kirovi oblastis üsna tihti ette tuli. Nina ettegi ei näinud midagi. Hea oli, et sügavalt umbes teed tähistasid raja kõrvale hange torगतud kuuseoksad, mis ei lasknud selles lumepimeduses teelt eksida. Väsimusest oleks vägisi tahtnud selles lõpmatuseni tundavas sumpamises hange istuda ja puhata natukene aegagi. Kõle mõelda, mis oleks juhtunud, kui oleks sellele soovile järele andnud. Õnneks olime ühe tüdrukuga kahekesi ja nii õhutasime teineteist edasi pingutama, kuni

lõpuks jõudsimme oma tavalisse ööbimispaika teeäärses majas. Vahel juhtus sedagi, et sai end kaubelda mõne, kas Verhošizemje oma asutuse või sealt läbisõitva krusa peale ja nii kergema vaevaga Kirovisse pääseda. Maantee kaudu otse oblasti pealinna oli umbes 90 km. Seekord, kui me Maimuga esmakordselt Oritšisse jõudsimme, tuli oodata hommikust linnalähedast töölisrongi, mis meid 1,5–2 tunniga viis Kirovi linna.» Küüdikohas elamise aja jooksul olid eestlased üht-teist teada saanud ka kohalike tähtsamate paikade geograafia kohta. Oblasti keskus oli kandnud seda läbiva Vjatka jõega sama nime, kuid pärast Kirovi tapmist saanud 1934. a. tema nime. Linn asub Vjatka jõe vasakul kaldal. Jõgi ise on Kaarna parempoolne, 1314 km pikkune kalarikas lisajõgi ja on laevatatav suudmest 700 km ulatuses kuni Kirovini. Seal asub ka huvitava arhitektuuriga jõesadama hoone. Kaarna on omakorda 1805 km pikkune Volga lisajõgi. Sõjajärgne Kirovi linn oli umbes 330 000 elanikuga tähtsa raudteesõlmega, tööstus- ja kõrgkoolidega oblastikeskus. Seal oli arenenud peamiselt põllumajandusmasinate ja mitmesuguste mõõteaparaatide tööstuste kõrval ka keemia-, puidu-, naha- ja jalatsitööstus. Ka pianiinosid ja bajaane valmistati siin. Linn olevat asutatud juba 1174. a. ja kandnud kuni 1780. aastani Hlõnovi nime. Seal oli säilinud palju 17.–19. sajandi ehitismälestisi. Kuigi Kalju Külvi päevikust olin lugenud, et õde Maimu käis Kurenje külast sageli alevi kultuurimajas kontsertidel, kinoetendustel, pidudel ja muudel kooskäimistel, siis vaevalt teda sellel esimesel külaskäigul Kirovisse huvitasid kultuuriasutused ja ehitismälestised. Kuigi raha oli vähe, kõitsid teda ikkagi poeaknad ja kaubaletid. Meela: «Maimu lubas minna linnaga tutvuma. Mina aga seadsin oma sammud instituudi poole, meelde on jäänud sellest käigust üks huvitav kohtumine marksismi-leninismi kateedri dotsendi Smetaniniga. Kui ta tutvumisvestluses minuga oli kuulnud, et olin tulnud Verhošizemjest jalgsi Oritši jaama, ütles ta tunnustavalt kulme kergitades: «Veel on Venemaal Lomonossoveid.» Küllap ta teadis, et kõik eestlased, kes püriwad Kirovis kõrgkoolidesse on 1941. a. kodumaalt välja saadetud, aga seda teemat ta meie jutuajamises ei puudutanud. Küll aga oli ta imestunud, et olin oma erialaks valinud saksa keele. Aga kui olin rääkinud, et olen Verhošizemje keskkoolis ümbruskonna lastele õpetanud saksa keelt juba neli aastat, ega pea oma ennesõjaaegset aine ettevalmistust piisavaks, pidas dotsent minu valikut igati põhjendatuks. Koos minuga õppisid Kirovi pedagoogilises veel viis teistest küüdikohtadest sisseastumiseksamid teinud eestlast. Mai Hüüs õppis inglise ja Ruth Meerits prantsuse keelt. Aime Palvadre oli valinud matemaatika-füüsika ja Uuno Kopvillem füüsika eriala. Veel oli Juhan Tuldava.» Temast aga Meela ei tahtnud

midagi enamat rääkida. Nimetas ainult, et pärast Eestisse tulekut olnud Tartu Riiklikus Ülikoolis dotsent. «Nüüd tagantjärele tuleb tõdeda, et meie instituuti astumine sattus väga õigele ajale. Ega enam paljude aastate jooksul eestlased kuigi lihtsalt kutse- ja kõrgkoolidesse õppima ei pääsenudki. Ega seda neile küll keegi otse näkku ütleva ei tulnud, aga ikka leiti mõni põhjus, et kooli sisse ei saadud. Veel kümnekond aastat hiljem kurtsid õppimishimulised noored raskustest, mida neil tuli kooli pääsemiseks ületada. Meiekandi küüdikaaslastest õnnestus see esimesena Maimu Külvil.» Maimu kirjast loeme; «...sain 1948. a. Ivkino keskkoolis lauluõpetajaks, joonistamine ja isegi saksa keeled olid 5-ndates klassides minu käes. Selleks, et koolis tööd saada, pidin astuma Kirovi Pedagoogilisse Instituuti õppima (kaugõppe osakonda). Õppisin inglise keelt. Sellega sain hakkama, aga muude ainetega mitte, ei osanud õieti vene keeltki, nii et ainult üks aasta ja jäi kõik katki. Hoolimata sellest, et õpingud katkestasin, jäin edasi tööle kooli, kus töötasin 1954. aastani. Vend (Kalju. H. T.) sõitis 1947. a. Eestisse, anti luba. Vahepeal oli ka ema (Emma-Elisabeth Külvi) saanud 1946. a. koolis õpetaja koha.» Meelal jätkus jõudu õpetada kohalikus keskkoolis ja õppida ise mittestatsionaarselt Kirovis kahel õppeaastal. Siis vormistas ta end päevasesse osakonda ja elas kooliaja üle instituudi ühiselamus. Sai sealgi näguripäevi üle elatud, aga pingutused kandsid vilja ja 1949. aasta kevadel lõpetas ta instituudi väga heade hinnetega kõigis ainetes. Atesteerimise päevast on Meelal meeles huvitav seik. Pika laua taga istusid instituudi tähtsad ja pärisid, nagu sel puhul tavaks, edasise elu plaanidest. Leidus aga üks enda arvates valvas tegelane, kes lõikas teiste asjalikud küsimused pooleks ja prahvas ülitähtsa näoga: «Aga kus teie isa on?» Jah, sellele ninakusele oleks Meela võinud puhta südametunnistusega vastata, et surnud, aga teised komisjoni liikmed ei teinud seda «printsipiaalset» küsimust kuulmagi. Instituudi suunamisega saadeti Meela Rütman Kirovist umbes 90 km kaugusel asuvasse Sovetski linna keskkooli õpetajaks. See väikelinn oli Verhošizemjest umbes 50 km lõunas kolme jõe ristumiskohas. Linna nimi oli mari keeles Kukatka s.o. «Suur kopsik». Selline nimi oli antud sellepärast, et linn asus künka otsas ja kevadeti-sügiseti kõrgus see kolme jõe kokkuvoolust tekkinud veevälja keskel nagu kummuli keeratud kopsik. Siinsed soome-ugri rahvaste hulka kuuluvad marid olid suurel rahvaste ümberpaiskamise ajal oma põliskodust aetud kaugele lõunasse. Linnas paiknesid põllumajanduse mehhaniseerimise tehnikum, meditsiiniline tehnikum, pedagoogiline kool, mõned metsa- ja puidutööstused, teeninduskombinaadid, kauplused ning ametiasutused. Meela sai kooli

ülemisel korrusel toa, kuhu mõne aja pärast said kolida ka ema ja Hannu. Ema sai, nagu Verhošičemjeski, ka selles koolis arveametniku koha.

Laulud Venemaa küüdikülalt

25. märtsil on küüditamisohvrite mälestuspäev.

Heino Toomtalul sirvib sel puhul Kalju Külvi päevikut.

Äärmuslikesse olukordadesse sattunud inimestes löövad sageli välja anded, mida ta varem isegi ei teadnud endal olevat. Aga äkitselt tekkinud ängistus, piin või viha on tunded, mis sunnivad teda haarama pliiatsi ja esmakordselt elus panema paberile hinges pakitsevat valu. Ei ole oluline, et varem pole puutunud kokku värsistamise reeglitega, ei tunta värsimõõtu, ei tabata lause rütmi ega osata õigesti kasutada muidki vormivõtteid. On ainult sügav tunne, mis vaiab otsekohe sõnades väljaütlemist. Sageli saabubki pärast piinava pitsituse väljasõnamist mõningane kergendus. Minu käes on Rapla maakonna Kabala algkooli kunagise Siberi vangilaagris hukkunud juhataja Anton Külvi poja Kalju koltunud lehtedega päevik. Selles on 13aastane nooruk kodumaalt kauges Kirovi oblasti Verhošičemje rajooni Kurenje küüdikülas alates eestlaste küüditamise päevast 1941. a. 14. juunist kuni 1945. a. viimase päevani pannud kirja oma mõtteid, tundeid ja igatsust ülekohtuselt äravõetud lapsepõlve järele. Päev päeva kõrval on ta oma lapseliku käekirjaga avanud märkmikuks nimetatud päeviku lehekülgedel need äärmuslikud olud, mida seal tuli eestlastel üle elada, võideldes pideva näljatunde ja äärmise viletsusega. Nende olemusvõitluses oli eriti raske kohanemine võõraste oludega ja seni tundmatute tavadega hoopis teistsuguse mõttelaadiga vene inimeste keskel. Ja sageli keeltki oskamata. Noormees on oma mõtteid ilmestanud päevikusse joonistatud vinjettidega loodusest, lindudest, lilledest ja eestlaste kalliks neetud pühadest ning vabariigi tähtpäevadest. Ei puudu ka niidid kahe ajalookoletise vahelisest suurheitlusest ja kohalikust elust. Kalju Külvi on 1942. a. 5. mail kirjutanud päevikusse ka mitmeid väljasaadetute loodud laule. Nendeski ei ole sõnaseadjad pidanud kinni laululoomise teooria nõuetest ning värsiridadesse pole alati osatud leida õnnestunud riime. Aga võib-olla on kirjavead ja lausekonarlused tekkinud korduvatest ümberkirjutustest või panid nende lauljad midagi omapoolset juurde. Olid ju enamuses küüdikohtades valminud laulud valminud mõne tuntud viisi rütmi jälgides. Aga sellistest lauludest õhkub kõigi eestlaste ilmselge suhtumine küüditamisse kui bolševike kuritöösse inimsuse vastu ning taunitakse neile võimaldatud troostitut elu Venemaal. Üheks ilmekamaks

rahulolematust väljendavaks lauluks on päevikusse kirjutatud Hõrkust küüditatud Liivandi 26. IV 1942. a. loodud «**Lohistatute laul**».

Eesti kodudest veeti meid välja,
toodi siia, kus viletsus, nälg —
kus söögiks saad sodi ja prahti
olgu hobuse kronu ehk.

Pandi elama Siberi metsa,
kus elu on vali ja karm,
pead leppima kõigiga, vaene,
siin kedagi ei hellita arm.

Eluasemeks viltu on barakid,
kus rändamas on lutikaparv,
võidu saamine nendest on raske,
kuid vähenend siiski on arv.

Tuul hulub ja möllavad tormid,
väljas paukumas Siberi külm,
pead minema tööle, täitma norme
nii nõuab sult ülemus julm.

Läbi hangede, rinnuli lumes,
hanereas viib metsa meid tee,
hinges lõpmatu valu ja viha,
mis riisub sult silmistki vee.

Jõuad tööle, oled nõrkemas väsind,

ärakäidud on versta viis.

Tööd algama pead aga ruttu,
sest siin on töörahva paradiis.

Nii töötades kirve ja saega
läbi päevad ja nädalad, kuud...
seltsimeestele paludes surma,
me oleme riigile truud.

Sellele vihasele tundepalangule järgneb hoopiski lüürilisem «**Juunikuu pühendus**» Olga Raudmäelt 23. IV 42.» See ja mitmed teisedki tuntud viisidele loodud laulud, on sündinud õhtutundidel Kirovi oblasti Belaja Holunitsa alevi lähedal asuva Mišenski metsapunkti barakis nariserval. Autor oli Rapla algkooli juhataja Johannes Raudmäe kõigiti lugupeetud koduperenaisest abikaasa, kes kasvas kolme last, pidas hoolt koduaia eest, laulis Rapla Haridusseltsi segakooris ning juhtis edukalt kohaliku maanaiste seltsi tegevust. Kuigi Raplast äratoodute elupaikadeks määratud küüdikülade vahet oli üle poolesaja kilomeetri – neil endil aga oli oma asupaikadest lahkumine türmi ähvardusel rangelt keelatud, levisid pr. Raudmäe hinge pitsitavad laulud eestlaste omavahelise elava kirjavahetuse tõttu paigast teise. Neid lauldi, nende tekste kirjutati ümber ja saadeti teisteski külades elavatele saatusekaaslastele. Nii jõudsid ka Kalju Külvi päeviku lehtedele järgnevad värsid:

Eesti me väikene kullane kodu
kuis kõndisime su õilsaid radu,
su vabadus südameid võitis,
enda külge armastusega köitis.

Ehk vahestki ähvardas uduvina,
kinni katta su taevasina.

Su tütreil ja poegel sa täitsid rinda,
ei võõral võimul polnud siin pinda.

Mäletad, Eesti, sa juunikuud?
õrn kevad kaisutas igat puud,
loodus ilutses puhkenud õites,
kõikide südameid rõõmuga täites.
Aias iga lehevars, õis õunapuul
lubas saaki sul anda sügisekuul,
langes peotäis musta mulda
raskeid teri, kui säravat kulda,
õhtul akna all toomepuus
laulis unelugu ööbiku huul,
kõik tubades magasid rahulist und,
kätte jõuabki juba hommiku tund.
Kuulata — idas puhumas tuuled, maru,
tormi hulumas kuuled,
praksatas äike, piksenool,
mustad pilved on tormamas ida pool.
Tugev koputus aknal, veel tugevam uksele,
sammude müdin, maja kui kõikvel,
magajaid üles äratab hirm —
vist õnnetus väljas, või juhtunud surm!
Ust avades tardub peremehe pilk,
ta ees seisab tundmatute meeste salk,
kui mõrval, teisel saatanlik läik.

Milleks küll püssid ja öösine käik?

Muulaste hulgas näed Eestigi poega,
kes me kodumaa, sind ära tahab anda,
püss käes, võidurõõmsalt ette astub,
hää! sünge, nii kõvasti raksub.

«Ruttu riidesse, tee! nüüd astke,
see kodu silmapilk maha siin jätkel!»

«Kuhu? Mille eest?» küsib rahulik hää!

Vastust ei anna ei eesti, ei muulane sääl.

Selg sirge, pää püsti, pilk taeva poole
maha jättes kõik vaeva ja hoole,
sammub perekond tundmatule teele,
süda raske, kui läheks Kolgata mäele.

Jaamas püssimeeste, reetjate valvel,
on tuhandeid teisi, kui palvel,
tume tulevik kõigil meil ees...

loomavagunid, trellid, narid sees!

Rong raputab, soe, lämbunud õhk,
õnnetuid rõhub kui tinane rõhk.

Laste nutt, leiva puudus, janu —
üle huulte libiseb kaeblikke sõnu.

Pea kadumas kodumaa piirid,
su metsad, nurmed, raad.

Süda lõhkemas, silmis pisar,
põlvil langedes suudleks su maad.
Nüüd rändama võõrsil me nõrkemas, näljas,
ei kodu, ei meest ega last.
Töö vastik, pirrust viisud meil jalas,
saag nüri, kirves raske kui alas.
Usk, lootus me rinnus ei kustu,
kodu poole on igatsus suur,
tahame uuesti üles sind luua,
vaeva, töö sulle ohvriks tuua.
Tahame künda, külvata su põllupinda
ja taguda taludeks su mägede rinda,
ahervartele luua kodud uued,
mida lõhkunud sõjatuuled.
Eesti, jää vabaks riikide peres,
lipu kõrgele vardale heiskame üles.
Las lehvib, siis jutustab tumedast ajast,
mil tõde ja õigus aeti välja su rajast.
Kuid ajamerde nii mitmed aastad läind,
meist paljud tuuled üle käind,
silm tuhm, kätes raugemas ramm,
ihu nõrkemas, tõntsiks läeb iga samm.
Meie vanne, üks mõte me ümber

siin keeb, ei töö pooleli jää.

Noored, vastu see võtke,

seda paremini, targemini edasi jätke.

Kui rinnas lakanud südame löök

ja kodumaal murdunud viimne sõjamõök,

siis ehtigem meid sini-must-valgel

ja Manalasse kandke meid rõõmu palgel.

Jällegi juunikuul hõiskamas lind,

täis lillesi säramas kodumaa pind, õie helve —

alt hauast saadab rändur viimse palve:

«Eesti, kõik mis mul oli, sulle andsin,

tõe, armastuse su altarile kandsin,

su mullas nii hää on meil puhata.

Jää vabaks, jää igavesti püsima sa!»

See Olga Raudmäe 50 aastat tagasi hüütud prohvetlik ennustus on tänaseks täitunud: Eesti vaba ja sini-must-valge lipp lehvib jälle meie kodude kohal. Kuid kahjuks aga ei õnnestunud tal endal jõuda seks ajaks kodumaale tagasi. Üli-inimlikult raske töö ja viletsa söögi tõttu tekkinud alatoitus murdis selle tubli Eesti aatele lõpuni truuks jäänud alles poolesaja aasta vanuse piiri ületanud naise tervise ja ta kustus 1945. aasta talve hakul oktoobris. Tema igatsus — saada kord puhkama kodumaa mulda — jäigi unistuseks. Saatusekaaslased matsid tema sinna, kus juba varem olid mitmed eestlased kaugel võõral kalmistul oma viimse puhkepaiga saanud. Kaasa oli tal juba 1941. aastal surnud kopsupõletikku lrbiti vangilaagris. Meile hästi tuntud ja varalahkunud muusikamehe Ülo Raudmäe ema teise luuletuse juurde on Kalju Külvi teinud oma päevikusse 7. IV 42. a. märke «Laul, mille Väino (Suik — eakaaslasest kaaskannataja Verhošizemjes. — H. T.) sai ühe käest kirjaga, lauldakse viisil «Aisakelluke»».

Rännulaul

Ah need lõputud lagedad väljad,
umbetuisanud metsade teed.

Vastas hobusekronud ja näljas,
järgi loksumas lagununud reed.

Ja nii armetult viltu on hooned,
mida ehtis kord nikerdus peen.

Ja nii armetult kalgid on jooned
talupoegade nägude sees!

Rändab palju me rahvast ja kaua
umbetuisanud Siberi teid,
mõni hangedes leidnud on haua,
kuid see edasi sunnib veel meid!

Näe, me käime ja päike on peitnud
meie eest oma särava pea,
aga keegi meist meelt pole heitnud,
sest me teame, et lõpp tuleb hea!

Oled väsinud, sõber?

Ah, veelgi tuhat hange on sammuda ees,
tuhat kavalat kändu me teelgi,
tuhat lingu, te libiseks mees!

Kallis sõber, see on vaid üks kõlav
sõna «kodu», kui kumisev kell —

norgunud pea, ettevajunud õlad

tõmbad sirgu, sa pole nii hell!

Meie päike, see tõuseb küll peagi,

üle eretab talvised raad!

Järsku nõnda, et ette ei teagi

märkad jalge ees Tootatud Maad!

Aga mobiliseeritud eestlased? Tinglikult võib neidki küüditatuteks lugeda. Olid nemadki vägivaldselt kodumaalt ära viidud ja pidid alguses tööpataljoni ränkrasketes tingimustes, hiljem väeosa semljankades täisid ja lutikaid toitma. Kalju Külvi on oma märkmikuks nimetatud päevikus ära toonud ühe sellise, millega Eesti rahvuslike väeosade poisid viisil «Kui ilma sünnib inime» püüdsid rividrilli tehes oma nigelaks kippuvat tuju turgutada. See kõlas nii:

«See oli kuumal juuli kuul,

kui lehed haljendasid puul.

Siis öeldi: Eestis asi vask

ja anti välja «mopi» käsk.

Ju vist võimsat maad

siis häda seest

nüüd hüüti eesti meest.

Nüüd «Josif» paistis sadamast

ja meist sai talle vägev last,

kajuti meid aeti,

kui kilud tünni laeti.

Teel vastu tuli Leningrad,

kus kai peal peeti täiparaad.
Siis puntras lehmavagunis
sealt sõit läks raginas.
Rong ähkis, puhkis, raputas
ja kiirelt itta kihutas.
See mehed läbi loksutas
ja elu muutis vedelaks.
Kus iial rong küll peatus,
seal kükitati hanereas.
Seal arstirohuks «kipjatok»
ja kõhuvalust mossis moka.
Krasnouralski tõi meid rong
ja koduks sai meil mullast kong.
Muldonni puise nari peal
nüüd kuuled, ohkeid, kaebe häält.
«Davai rabotat bōstro, bōstro,»
võib ööselgi su kõrva kosta.
Siin kartser, türm ja tribunaal
on heldelt leida igal aal.
Ei ehitus siin ole kunts,
kui selgeks saadud näljakunts!
Kord kodus taskunoaga
teed maja valmis vaevata.

Ei kohuta meid külmaoht,
meil jalavarjuks kasetoht.
Und sigaretist näed sa siin
ja kaugel meist on eesti viin.
Üks gramm mahorkat imet teeb
ja mehed võidu tööle viib.
Mis armas meil, see koju jäi
ja seltsidaamiks meil on täi.
Me peatset pääsu loodame
ja koju jõudmist ootame.
Kuigi meil nüüd saatus julm,
ei murra nälg, ei külm!

(Laul päevikusse kirjutatud 22. III 42)

Ma küll ei tea, kui kaua need poisid seda laulda said, aga kindlasti mitte kauem, kui mõni «koputaja» tegi «jupijumalale» selgeks laulu sõnade tegeliku tähenduse. Seni aga öeldi, et laulavad «garasoo». Pärast oli nagu lauluski öeldi «kartser, türm ja tribunaal».

Olga Raudmäe haud Siberis.